

NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA V NARODNOJ POEZIJI
KOZARČANA

1

Područje Kozare,¹ kao vjekovna pozornica krupnih historijskih zbivanja, prisutno je u narodnoj poeziji još od 16. i 17. stoljeća. U pograničnim krajevima oko Une, Sane i po padinama Kozare plamtjeli su često ratovi, hajdukovale čete, izbijale bune i ustanci, što se neminovno odražavalo i u kozarskoj narodnoj pjesmi starijih vremena. O tome razdoblju davne prošlosti Kozare sačuvana je osobito bogata epska pjesma u pojedinim rukopisnim i štampanim zbornicima graničarske poezije.²

U doba dubičkog rata (1788–1791) najviše su »opevane borbe na Kozari, kod Brebira (Bosanske Gradiške) i Dubice«, opsada i zauzimanje Novog.«³ O ratovanjima austrijskog »đenerala Laudona« u ovim oblastima ispjevano je mnogo stihova, ali ima i ranije zapisanih pjesama o borbama na Kozari. Tako je Kozara odavno poznata tema u narodnoj poeziji.

Najčešći motivi narodnih pjesama iz »soldačkih« i »hajdučkih vremena« svakako su oni koji su i karakteristični za ovo područje: odlazak na vojnicu, rastanci, zauzimanje gradova, ratna pustošenja, odmetanje u goru, pogibije na bojištima. Sjetimo se, načas, bar nekih poznatih i najljepših pjesama o tim davno minulim događajima s Kozare: to je najprije ona čuvena romanisa *Sestra izbavlja brata*,⁴ s motivom odlaska »na carevu vojsku« (Sinoć pismo u Dubicu dođe da se kupe mladi Dubičani...), pa pjesme iz zaostavštine Vuka Stefanovića Karadžića *Uzimanje Novog*,⁵ *Pogibija pod Dubicom*⁶ i jedna, još starija od ovih, koja se takođe odnosi dobrim dijelom na događaje s Kozare, *Ban Zrinjanin i Begzada djevojka*.⁷ U *Erlangenskom rukopisu* nalaze se dvije pjesme o događajima s kozarskog »vojišta«.

Tokom cijelog 19. vijeka epska tradicija je bila još življa i njome su bili podsticani nacionalnooslobodilački pokreti na Kozari. Mnogo se pjevalo o kozarskoj hajdučiji, o hrabrom ustaničkom vođi Kozarčana u bunama 1858. i 1875. godine Petru Popoviću Peciji i drugim poznatijim harambašama. U hajdučkim četama bilo je i žena. Još živi na Kozari pjesma o neustrašivoj hajdučici Mari.«⁸ »Istaknuti borci za nacionalno oslobođenje opjevani su u narodnim pjesmama. O tim borcima i pojedinim borbama toga vremena još i da-

1) Kozara je istoimeni naziv za planinu i čitavu oblast između Une, Vrbasa, Save, Sane i komunikacije Banja Luka – Prijedor. Njoj gravitira Knešpolje, Lljeve polje i Timar. Ovako shvaćena, Kozara je duga oko 100, a široka oko 50 kilometara.

2) Miodrag Matićki: Srpskohrvatska graničarska epika, Institut za književ. i umetnost, Beograd, 1974, str. 264-303.

3) Ibidem, str. 33.

4) Tvrko Cubellć: Lirske narodne pjesme (antologija), IV, dopunjeno izdanje, »Školska knjiga«, Zagreb, 1963, str. 183.

5) Vuk Stefanović Karadžić: Srpske narodne pjesme, knj. VIII, Beograd, 1900, pjesma br. 34.

6) Ibidem, pjesma br. 41.

7) Vojislav Đurić: Antologija narodnih junačkih pesama, Srpska književna zadruga, Beograd, 1954, str. 283-292.

8) Mladen Oljača: Kozara, II izdanje, »Prosveta«, Beograd, 1967, str. 202.

nas u ovome kraju pjevaju se pjesme uz gusle i tambure ... Iz tih buna i ustanaka proizašla je poznata knežopoljska zdravica, koja se i sada često čuje na svadbama i slavama Knežopoljaca:

Dabogda se ponosio
k'o or'o visinom,
k'o more dubinom,
k'o Lijeve polje konjima,
a Knešpolje bunama.«⁹

Uz epsku, stalno je živjela i lirski pjesma, tzv. bećarac intimne, podrugljive i buntovne sadržine, pjevan u seljačkom kolu, na prelu i uz posao, a živi i danas uporedo s poezijom NOB-a i socijalističke izgradnje.

Od davnina se, dakle, pjevalo na Kozari, ali najjače nadahnuće darovitom narodnom pjesniku predstavljala je, nesumnjivo, sama revolucija i događaji koji su je pratili. Kozara, naš bastion slobode i »bedem partizanstva«, drveno ratište i ustanište, postala je 1941. godine neiscrpan izvor inspiracija. Od tada do danas nastala su o Kozari i njenoj borbi mnoga vrijedna umjetnička ostvarenja.

II

U narodnoj poeziji odražena su tri razdoblja prošlosti Kozare — doba dugotrajnih ratovanja na granici austrijske i turske carevine (od polovine 16. do kraja 18. vijeka), doba oslobodilačkih pokreta i buna (19. vijek) i doba NOB-a i socijalističke izgradnje zemlje. Zato kažemo da je Kozara, uz Romaniju, jedna od naših najopjevanijih planina. Tome su, svakako, doprinijele određene istorijske okolnosti: Kozara je odvajkada bila stjegonoša i čuvar svoje slobode i nezavisnosti, u oslobodilačkom ratu jedno je od glavnih žarišta ustanka u Jugoslaviji, »nerazorivo uporište narodnooslobodilačkog pokreta i slavna epopeja naše revolucije«.¹⁰

Borbenu tradiciju Kozare pratila je oduvijek živa poetska tradicija. Tako, na primjer, u svojim *opozicionim stihovima* između dva svjetska rata, i ranije, Kozarčani su izražavali buntovna osjećanja i nezadovoljstvo naroda ondašnjim režimima. Sukobi sa žandarima, odmetanje u komite, pouzdanje u sopstvene snage i oružje, prkos i otpor tlačiteljima — česti su motivi predratnih pjesama-buntovnica:

Žari, pali, moj pištolju mali
dok te nisu oteli žandari...

Ne bojim se ni boga ni kralja,
ni tri para knežičkih žandara..

Žandari mi odnijeli pištolju,
a ja baja nabavio bolju.

9) Borko Arsenić i Đuro Milinović: Plamen pod Kozarom. Johova u NOB-u. Izdale Savez udruženja boraca NOR-a Bos. Dubica. Sarajevo, 1969, str. 19.

10) Rade Bašić: Ustanak i borbe na Kozari 1941-1942, Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd, 1957, str. 270.

11) Jelena Dopuda: Partizanske i druge narodne igre u NOB-u na teritoriji Bosne i Hercegovine, Zbornik radova Etnografskog instituta SANU, knj. 3, Beograd, 1960, str. 247.

12) Jelena Dopuda: nav. djelo.

Evo mene, ko za mene pita,
sinoć baja doš'o iz komita.

O moj pobro, u reštu je dobro
samo sjedi, u prozore gleda...¹³⁾

Ovo slobodarstvo i nadarenost za pjevanje ispoljiće Kozarčani u najvećoj mjeri u NOB-u. »Narodno srce, koje je u ovoj borbi prevazišlo sebe, prevazišlo je i običan govor. Zato je kroz borbu poteklo toliko narodnih pjesama,«¹⁴⁾

Čim su jula 1941. godine zapraštale ustaničke puške po zelenim, osunčanim pobrdima, raspjevala se Kozara glasno i buntovnički. Komunistička partija odlučno je povelala narodne mase u revoluciju, a Kozarčani su, poput svojih predaka, s pjesmom krenuli u prve borbene okršaje.

U početku ustanka pjevane su, starom melodijom i uz poznati drevni pripjev *Oj, djevojko, draga dušo moja*, nove pjesme s borbenom sadržinom. Kroz ove stihove progovorila je odmah graničarska ćud, ratnički temperament i visoka narodna svijest o potrebi kolektivnog otpora silama fašizma.

Daljim tokom revolucije, ova se poezija sve bujnije rascvjetavala i gotovo hroničarski pratila sva važnija zbivanja i preobražaje na Kozari, pa i izvan ovoga područja. Ponikla u ovom kraju naše zemlje, i s nekim regionalnim obilježjima, partizanska poezija o NOB-u i staroj krajiškoj buntovnici čini integralni dio jugoslovenskog revolucionarno-rodoljubivog narodnog pjesništva. U njoj je odraženo jedno čitavo desetljeće života u novoj državi stvorenoj četvorogodišnjom borbom. Opjevane su burne društvene promjene u našoj zemlji od 1941. do 1951. godine, i to većinom poetski nadahnuto, iskreno i sažeto. Kozarčani su pjesmom izražavali, a djelom dokazivali, svoju odanost borbi i revoluciji i svoju mržnju prema okupatoru, izdajnicima i kleveticima.

* * *

Narodne pjesme o revoluciji na Kozari rasute su odavno po brojnim zbir-kama, dokumentarno-istorijskim zbornicima, ratnim listovima, a mnoge su ostale i nezabilježene. Danas je, zbog toga, prilično teško steći potpuniji uvid u sve ono što je pjevano u kozarskim selima, zbjegovima, partizanskim jedinicama i na radilištima. Prilike su bile nepovoljne za sakupljanje folklor. Nema podataka da je igdje u ovom kraju Bosne organizovano zapisivana narodna poezija NOB-a u samom procesu njenog nastajanja.

Na osnovu arhivske građe o NOR-u, koju čuvaju arhivi i muzeji, vidi se da je na području Bosanske krajine, i posebno Kozare, tokom rata publikovan obiman informativno-propagandni materijal u vidu listova, biltena, brošura i si. U ovim izdanjima narodne partizanske pjesme su rijetkost. Urednici kao da nisu imali sluha za ljepotu poezije koja je svuda oko njih cvjetala. Stampane su u Kozari čak i dvije zbirčice književnih radova za djecu i omladinu, ali bez ijedne narodne pjesme. Tako, na primjer, *Zbirka pjesama, priča i drugog za djecu* (1944)¹⁵⁾ sadrži narodne priče i basne, tekstove Glišića, Zmajca, Tolstoja, Radičevića, Kočića, Veselinovića, Lj. Nenadovića i Čopića, ali se urednik nije sjetio da tu uvrsti i rukovet odabranih narodnih pjesama s Kozare. Druga brošurica, s naslovom *Za naše najmlađe* (koju je izdalo 1944. Odjeljenje za prosvjetu Okružnog NOO-a Kozare — Mica Vrhovac, Danica Pavić i dr.),¹⁶⁾ donosi Nazorovu *Drinu*, Čopićeve *Patrolđizije* i dosta prosječnih dječjih pjesmica, a nijednu istinsku narodnu.

13) Zapisao autor po sjećanju.

14) Glas, II, broj 24, 20. decembar 1944.

15) Muzej revolucije BiH, Sarajevo, Inv. br. 1102.

16) Muzej revolucije BiH, Sarajevo, Inv. br. 1358.

Ipak, vrijedan je pažnje jedan pokušaj na Kozari, iz 1944. godine, da se narodne pjesme ovoga kraja zabilježe i sačuvaju. U to vrijeme Zora Ivanović je znala naizust veći broj stihova od kojih je mnoge i sama ispjevala. Njoj se pismom obratio Brane Prokopić i zamolio svoju dobru poznanicu (rasli su zajedno u Podgradcima, gdje je Branin otac služio kao šumar) da zapiše što više izvornih pjesama Kozare, jer ih je trebalo kompletirati, a vjerovatno i štampati. Kao član Okružnog dopisništva za Kozaru, Zora je napravila bogat rukopis za cijelu jednu zbirku. Materijal je poslala Prokopiću, ali do objavljivanja nije došlo — rukopis je negdje zagubljen.¹⁷⁾ Borbena poezija Kozare i dalje se čuvala usmeno.

Narodne pjesme o NOR-u na Kozari zastupljene su u svim poznatijim poratnim zbirkama jugoslovenske partizanske poezije. Kao izvori značajni su posebno zbornici koje su priredili: Oblasni odbor za proslavu Dana ustanka naroda BiH u Banjaluci,¹⁸⁾ Salko Nazečić,¹⁹⁾ Branko V. Radičević,²⁰⁾ Vlado Milošević,²¹⁾ Mak Dizdar,²²⁾ Sait Orahovac,²³⁾ Vladimir Popović,²⁴⁾ Tvrtko Čubelić²⁵⁾ i drugi.

U svim ovim izdanjima tek ako ima oko sto trideset pjesama s Kozare, tj. samo neznatan dio onoga što je ispjevano u ovome kraju. Popularnije i vrednije pjesme često su preštampane, a za drugima se nije tragalo.

Prvu knjižicu borbene poezije naroda Bosne i Hercegovine *Pjesme iz NOB-a* priredio je Glavni međudruštveni odbor u Sarajevu 1947. godine.

Objavljene su, potom, zbirke *Krajiške narodne pjesme iz narodnooslobodilačke borbe i socijalističke izgradnje* i *Slavne godine*, što je predstavljalo značajan kulturni poduhvat. To su prvi štampani izbori izvorne ratne poezije u Bosni i Hercegovini. Samo u *Krajiškim narodnim pjesmama...* ima oko 45 kozarskih. U ovoj zbirčici prvi put su objavljeni, odmah iza rata, najljepši stihovi Kozarčana o drugu Titu, Mladenu i Soši, o KPJ i omladini, o ofanzivama i logorima, o Petoj kozarskoj brigadi i pogibijama, o petoljetki i preobražaju kozarskih sela. Ovo jubilarno izdanje borbenih pjesama Krajine ne sadrži, međutim, podatke o nastanku narodne poezije, njenim autorima i zapisivačima. Ipak, ovdje je sabrana dragocjena građa koja daje presjek poetskog stvaralaštva Bosanske krajine iz doba borbe i izgradnje.

Kad pažljivo prelistamo sve ove antologije, zbornike i brošure narodne revolucionarne poezije oslobodilačke borbe i socijalističke izgradnje, dade se nešto zaključiti i o umjetničkoj vrijednosti kozarske pjesme. Urednici su redovno uvrštavali u svoje izbore gotovo iste pjesme, i time ih estetski vrednovali. Preštampane su najčešće ove pjesme: *Poruku Titu*, *Dan ustanka*, *Ustanak u Kozari*, *Na Kozari*, *Kozaračko siroče*, *Smrt Mladena Stojanovića*, *Tužaljka za Mladenom*, *Kozaračko kolo*, *šoša*, *Kad se sjetim Zemuna*, *Kad se sjetim, Kompartijo*, *Partiji*, *Oj Kozaro, goro razlistana*, *Kozara se uništiti' ne može*, *Pjesma o Petoj brigadi*, *Petokraka zvezda*, *Drug Tito poziva u borbu*, *Smrt četiri heroja*, *Nas dva brata*, *Pjesma o mitraljezu*, *Ratuj, Tito*, *Naša Treća dubička brigada*, *Ivo Lola Ribar*, *Kralju Petre*, *peta si kolona*, *Kleveticima* Doi movini vjerni ćemo biti* i druge.

17) Saopštenje Zore Pupiće - Ivanović (Beograd), koja je u ratu po pjesmi bila nadaleko čuvena. Nekih se pjesama po oslobodenju prisjetila i ustupila ih muzikologu i folkloristi Vladi Miloševiću (Banja Luka) za njegovu zbornike.

18) Krajiške narodne pjesme iz NOB-a i socijalističke izgradnje, Banja Luka, 1949.

19) Slavne godine. Narodne pjesme iz NOR-a, i borbe za socijalizam, »Svjetlost«, Sarajevo, 1950.

20) Veliki dani. Narodne pjesme, -Polet-, Sarajevo, 1950.

21) Bosanske narodne pjesme, Banja Luka, I 1954, II 1956, III 1961, IV 1964.

Krajiške borbene pjesme, knj. I, II, drugo izdanje, Narodni muzej Banja Luka, 1961.

22) Narodne pjesme o borbi i izgradnji, IV ćirilsko izdanje, -Narodna prosvjeta-, Sarajevo, 1958.

23) Narodne pjesme bunta i otpora. Motivi iz revolucije, borbe i obnove, III isprav. I dop. izdanje, -Svjetlost-, Sarajevo, 1971.

24) Narodne pjesme borbe I oslobodenja, II izdanje, (popravi). I dopunj., -Prosvjeta«, Zagreb, 1947.

25) Ustanak i revolucija u riječi narodnog pjesnika. Odabrane pjesme i anegdote o revoluciji I izgradnji. »Znanje«, Zagreb, 1966.

Osim navedenih zbirki, kao važan izvor za prikupljanje narodnih pjesama i podataka o njihovom nastanku, poslužila su nam i pojedina *istoriografska djela*: ratne hronike,²⁶ dokumentarno-memoarski zbornici,²⁷ partizanski listovi,²⁸ rukopisi i zapisi pjesama koji se čuvaju u muzejima i naučnim ustanovama.²⁹ Našli smo cjelovite pjesme, ili dijelove pjesama, koje nisu objavljivane u ranijim zbirkama,³⁰ a uz njih i svjedočanstva o okolnostima njihovog nastanka, o stvaraocima, o tome šta je izgubljeno i zaboravljeno od poetskog blaga.³¹

Naše istraživanje se, najzad, moralo osloniti i na *livu narodnu tradiciju Kozare*, na autentična kazivanja pojedinih pjevača — učesnika rata, kakva nam je pružila, na primjer. Zora Pupić - Ivanović iz Beograda i drugi. Nisu zaboravljena ni Savremeni stvaraoci, guslari i tamburaši, koji nastavljaju poetsku tradiciju svoga kraja i sa više ili manje uspjeha pjevaju o Kozari, njenim ljudima i prošlosti.³²

Cjelokupno istraživanje omogućilo je da se, bar donekle, rekonstruiše *geneza narodne partizanske poezije Kozare* i ocijeni njena tematsko-idejna i umjetnička vrijednost.

* * *

Za narodne pjesme Kozare može se reći da su, kao i pjesme drugih krajeva, nicali spontano, iz dubine narodnog bića, rađale se iz svake pobjede i smrti, u pozadini i ratnoj jedinici, prije i poslije izvršenja akcije. Pjevušili su je borci i omladina noću oko logorske vatre i ranjenici na nosilima, a odjekivala je složno iz svakog kozaračkog kola, prolamala se kao borbeni poklič u sudarima s dušmanima. Kozarčani su ratovali i ginuli pjevajući, pjesmom prkosili i samoj smrti:

Napr'jed, braćo, napr'jed, proleteru,
Ne smetaju žice ni bunkeru.
Moga brata ranila granata,
Žao mi je što i mene nije.³³

Pjesme su najčešće ispjevane u kolu, uz igru, kao neposredan svenarodni komentar savremenih zbivanja, i uvijek su izražavale kolektivna osjećanja i mišljenja. Začuđujućom brzinom, kolo je, pravedno i nepogrešivo, stihom reagovalo na svaki ratni, politički i društveni događaj. Samo na jednom masovnom skupu djevojke i momci spjevali bi u kolu stotine kratkih pjesmica, distiha ili kozarčica. Događaji su se brzo smjenjivali, pa je ova pjesma visoke kolektivne svijesti bila kratka vijeka; gasila se gotovo sa samim svojim

26) Arsenić-Milnović: nav. djelo.

27) Grupa autora: Kozara u NOR-u. Zapisi i sjećanja, tom I, II i III, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1971.

28) Partizan iz Kozare, Novi kozarski vjesnik. Nepobjediva Kozara, Omladina Kozare, U Kozari, Krajiški partizan, Krajiške partizanske novine, Mladi Krajišnik, Glas, Kozara (list V kozar. brig.).

29) Pregled, je muzej, grada u Prijedoru, Banjoj Luci i Sarajevu.

30) Takvih smo zabiljež. oko 50 (Kozar, zdravica, Povratak s Mrakovice, Bitka na Mrakovici, Oj gorice. Poruka ranj. borca, Pjes. čobanice s Kozare, Jocino kolo, Stankino kolo, Vapaji iz plamena, Smrt Perice Burazora, Paveliću, crno pseto i dr.).

31) Između ostalih, izgubi). Je i pjes. Bitka u oklop, vozu koju je po želji I. Marušića Ratka Ispj. M. Oljača (Kozara u NOR-u, tom II, str. 597).

32) Miodrag Ostoja: Kozara u pjesmi. Zbirka pjesama o Kozari i njenim herojima, Prijedor 1963. četiri su pjesme iz ove knjige snimljene na pločama RTV Beograd 1967. i doživjele veliku popularnost u Bosanskoj krajinu: Ustanak na Kozari, Pogibija narodnog heroja Rade Kondića, San majke Mladena Stojanovića i Pjesma proletera Kozare.

Rajko Knežević i Rajko Srdić: Ponosnoj Kozari, RTV Beograd. 1970. g. br. 12061.

Rade Knežević-Kozarčanin, iz Prusaca kod B. Novog, radnik Željezare Sisak, pjesnik-hroničar, opjevao je Pecljine ustanke na Kozari, ustanak 1941. i dr. događaje. U vrlo dugoj pjes. Govor predsjednika Tita u Prijedoru 10. septembra 1972. prepjevao je čak čitav govor druga Tita. Sa drugim autorima-radnicima izdao zbirku Tugovanka nad krajolikom (→Jedinstvo., Sisak, 1975), u kojoj je zastupljen sa tri pjesme.

33) Krajiške borbene pjesme, II, str. 27.

nastankom. Pamćene su značajnije i ljepše kozarčice, koje su borci i pozadinci prihvatili i raznosili širom Krajine i dalje, na primjer:

Ide Mladen, vodi partizane,
Razvio ih na sve četir' strane.

Herojska se borba razigrala,
Kozara se slavom ovjencala.^{34'}

Stvarali su mnogo i pojedinci. U pojedinim pjesmama Kozarčana nije teško prepoznati individualnog tvorca, osobito po stihu i izboru leksike. I neki zapisi takođe potvrđuju da ima narodnih pjesama o NOR-u na Kozari koje nisu anonimne. Ali bez obzira na tu činjenicu, »ova poezija je u prvom redu duhovni proizvod seljačke sredine i odražava shvatanja i osećanja širokih narodnih masa«.^{35'}

Po darovitosti u »sloganju stihova« prednjačile su djevojke. S lakoćom su igrajući u kolu, improvizovale kozarčicu za kozarčicom i distihom izricale šta misle o zbivanjima na Kozari i širom zemlje. »Stihove bi najviše spjevavale same djevojke. Bora Batoz iz Knešpolja vrlo dobro je spjevavala. Zora Ivanović iz Gornjih Podgradaca... 1943. godine znala je da pjeva satima u kolu, a da ne ponovi nijedan stih«.^{36'} Izvori govore da je Bora Batoz »najbolje spjevavala stihove«,^{37'} a djevojka N. Koturova da je »spjevavala naročito lijepše stihove«. U stvaranju novih distiha u kolu, i lijepim pjevanjem, isticala su se još: Mira Šinik, Stanka Međed, Stoja Knežević i mnoge druge Kozarčanke.^{38'}

»Zaista sam znala preko noći smisliti pjesmu, — priča Zora Ivanović — jer sam, kao i sav narod Kozare, živjela za našu borbu i osjećala je kao svoju vlastitu. Hvatajući se u naše kozaračko kolo, već sutradan sam obično pjevala ono što sam sastavila o nekom događaju ili čula od drugih — jer sam i njih od prve uspijevala da upamtim. Mnogi drugovi, koji su znali da i ja stavljam naše borbene pjesme, saopštavali su mi sadržaj svake nove pjesme koju su čuli... Obično sam ja počinjala u kolu pjesmu, a pratile su me drugarice Panić Gospava, Vučkovac Mara, Vujić Kosa i Stajka, Maletić Mara i Ljubica. Te pjesme i danas u srcu nosim, pa iako je bolest učinila svoje, često u stanu pjevujem nezaboravne borbene stihove Kozare.«^{39'}

U revoluciji su se prvi put oglasili mnogi narodni pjesnici. U svakoj četi bio je bar po jedan borac vješt stihovanju; od njega se očekivalo da u desetercima ili osmercima ovjekovječi uspjehe svoje jedinice, pogibije drugova i druge doživljaje. Ispjevana pjesma odmah je dospijevala u fazu preobražaja. Ona se mijenjala i doradivala kao kolektivna tvorevina. S toga ima pjesama koje su sačuvane u nekoliko varijanata. U različitim varijantama javljaju se naročito pjesme kozaračkog kola — orski distisi.

Već sam ustanak djelovao je impresivno na stvaraoce. Rade Gnjatović iz Garevaca »bio je prvi borac koji je spjevao pjesmu o ustanku i borbi protiv ustaša i Hitlera. Ova pjesma bila je umnožena u Štabu Odreda i poslata četama, a Rade je bio pohvaljen od strane komandanta odreda Mladena Stojanovića«.^{40'} Čim je na Mrakovici 5. decembra 1941. godine uništeno neprija-

34) Salko Nazečić: Slavne godine, str. 39.

35) Momčilo Zlatanović: Sija zvezda. Narodne pesme oslobodilačke borbe I socijalističke Izgradnje, «Gradina», Niš, 1974, str. 5.

36) Jelena Dopuđa: nav. djelo, str. 244.

37) Ibidem, str. 246.

38) Ibidem, str. 247.

39) Pismeno saopštenje Zore Puplc - Ivanović. Sjeća se Zora da Joj Je 1943. godine Milan Alavuk poslao pisamce: »Slušao sam sinoć dok si pjevala u kolu. Pjevala si duže od dva sata, nijedan stih nisi ponovila. Do sada nisam čuo toliko lijepih pjesama.«

40) Dušan Misirača: Peta brigada na Kozari u proljeće 1943. godine, Krajiške brigade, »Ljudska pravica«, Ljubljana, 1954, str. 157.

teljsko uporište, o događaju je ispjevana pjesma *Povratak s Mrakovice*, čiji je autor Radovan Grujić, partizan – seljak.⁴¹ Ova prva značajnija pobjeda partizana Kozare dala je poleta i borcu Stojanu Čibiću iz Ševarlija da »neposredno poslije akcije« ispjeva *Bitku na Mrakovici*,⁴² jednu od rijetkih epskih pjesama iz vremena NOR-a na Kozari. Oslobođilačka borba je očito bila doba kozarčice – sažete lirske slike, bez detalja i ponavljanja, kojom se najlakše moglo da izrazi ustaničko oduševljenje i tragedija naroda, kao i drugi doživljaji. »Sam narod, narodni pevač i pesnik skraćivao je i sažimao kazivanja i jezik, što je odgovaralo i pogodovalo dinamizmu vremena. Pesme su nastajale pred očima savremenika.. <<⁴³ Prvoborac Joco Marjanović spjevao je takođe jednu pjesmu na početku ustanka – *Jocino kolo*,⁴⁴ »Ovu pjesmu je spjevao ... u ljuškom logoru (Ljug, Bos. Kostajnica) novembra – decembra 1941. godine na melodiju Vanjke«,⁴⁵ a u njoj je riječ o svijetlim ciljevima partizanske borbe i kovanju bratstva i jedinstva.

Raspjevana omladina Kozare najviše je spjevala. Početkom februara 1942. godine počele su nastajati popularne kozarčice o proleterskoj četi Kozarčana koja je tih dana krenula u centralnu Bosnu da se bori protiv Nijemaca i četnika:

Snijeg pada i hoće i neće
Moj se dragi na četnike kreće.
Proleter, braćo moja mila.
Je l' vam teška ofanziva bila.⁴⁶

Dok su forsirali hladni Vrbas, proleter i Kozare su pjevali:

Kozara je od velika čuda,
proletere razbacala svuda.⁴⁷

Bilo je često dovoljno da, poslije akcije ili pred bitku, omladina zaigra kolo ili se dvojica-trojica zagrlje i eto pjesme. Tako je nastala i ona lijepa rodoljubiva pjesma *Nas dva brata*⁴⁸ koju su prvi put »pjevala rođena braća, Luka i Mitar Stojanović, neposredno pred napad na stanicu Rasavci i Baltine Bare, srez prijedorski.«⁴⁹

Pjesma kozarčica nije zamukla ni u najtežim trenucima. Svakodnevno se oglašavala u zbjegu ljeta 1942., pa čak i po zatvorskim ćelijama. U šumi »život je ubrzo dobio svoju novu poeziju i smisao«,⁵⁰ a uspjesi na frontu proslavljani su kolom i pjesmom: »Na Paležu omladina igra kolo poslije velike pobjede na Patnji.«⁵¹ Iz zatvora Mira Cikota piše majci da osuđeni rodoljubi razgovaraju i pjevaju iako ih čeka pogubljenje.⁵²

41) Partizani iz Kozare, god. 1, januar 1942, str. 7. Tekst koji je ustupila Zora Pupiće - Ivanović znatno se razlikuje od prvobitne verzije, kraći je i glasi:

Dobro jutro, drugarice, Evo idem s Mrakovice. Dobro jutro, partizani, sviću li nam bolji dani? Od čega li rumeni ste, valjda niste svunoć pili?	Ne smijemo mi baš piti, Ni od toga rumeniti. Rumenimo, draga, mi se S Mrakovice vratili se, Mrakovicu svu spravili I ustaše tamanili.
--	--

42) Kozara u NOR-u, II, str. 177.

43) Miloš I. Bandler: *Cvet i steg*. Književnost NOR-a, Nezavisno Izdanje 17, Beograd, 1975, str. 43.

44) Zbornik radova. Etnografski institut SANU, knj. 3, Beograd, 1960, str. 262.

45) Jelena Dopuđa: nav. djelo, str. 262.

46) Arsenić-Millnović: nav. djelo, str. 104.

47) Kozara u NOR-u, II, str. 529.

48) Salko Nazečić: nav. djelo, str. 42.

49) Vlado Milošević: *Bosanske narodne pjesme*, I, str. 7.

50) Joco Marjanović: »Četrdeset dana i četrdeset noći borbi na Kozari«, Krajiške brigade, str. 163.

51) Vaso Butozan: »U Kozari za vrijeme neprijateljske ofanzive«, Krajiške brigade, str. 176.

52) Dušanka Kovačević: »Krajiške žene«, Krajiške brigade, str. 125.

Toga ljeta pjesma je odrazila svu tragediju i ponosno držanje kozarskog naroda. U danima najvećeg stradanja i krvoprolića, leleci i tužbalice rijetko gdje su se mogle čuti na Kozari, a pjesma svuda, pa i u logorima. »Sa svojom drugaricom Milkom Panić — kazuje Zora Ivanović — povukla sam se u jedan kraj logora Jablanac, gdje nije bilo u blizini ustaša. Tu smo plakale i kroz plač pjevale tiho ove partizanske pjesme:

Petrovačko ravno polje,
Cvili narod od nevolje,
Gladni kruha žedni vode,
Željni pravde i slobode.
Biće kruha, biće vode,
Biće pravde i slobode
Kad nas naši oslobode.«")

Odmah poslije ofanzive s Paleža je počela da se razliježe prkosna pjesma preživjelih. Dok su fašisti pretraživali šumu, narod se pjesmom čeličio. »Ustajali su i pevali, trebali vaške i snevali žene. Pjesma ih je podizala. Počeše i da igraju, u kolu, kao pre bitke.«⁵⁴

Tek sada možemo shvatiti proročko značenje onih riječi mlade Knežopoljke Nene Bokanove, koja, skačući ispred ustaša s unskog mosta u Bosanskoj Dubici, uzvikuje: »Sedam stotina godina pjevače se slava Kozare.«⁵⁵

Narod Kozare se pjesmom i radovao i tugovao. Stihovi o zločinima olakšavali su bol i patnje živima. Po hladnoj zimi 1942. »osam stotina žena i djevojaka Kozare pošlo je na daljinu od preko 70 kilometara pješice, u Lijeveće polje, da izvlače žito i hranu da ne padne u ruke neprijatelju. Vraćajući se, one zatiču svoja sela u plamenu. I taj i mnoge druge tragične doživljaje žene su opjevale u divnim narodnim pjesmama koje je isplela tuga i vjera u pobjedu.«⁵⁶

Ustaše su ubijale u znak odmazde za »buntovništvo« i iz čiste obijesti i zadovoljstva ne štedeći ni djecu Kozare. U ljeto 1942. »oko hiljadu djece ubijeno je u čast Pavelićevog rođendana u logoru Stara Gradiška«, a nekoliko hiljada ih je odvedeno u Jastrebarsko poslije ofanzive.⁵⁷ Narodnom pjesniku je katkada ponestajalo snage da sve ove doživljaje pretvori u stihove.

O svim značajnijim vojnim i radnim akcijama ispjevane su pjesme (pobjeda na Markovici, bitka u oklopnom vozu i dr.). Kad su noću između 19. i 20. aprila 1943. borci Četvrtog bataljona oslobodili više od stotinu zarobljenika iz logora na Urijama (Prijeđor), u šumi je odmah »kod naroda i boraca nastalo veselje zbog uspjele akcije.«⁵⁸ Te godine, na proslavi Prvog maja kod manastira Moštаницe, svoje pobjede Kozarčani su u oduševljenju okrunili pjesmom *Oj gorice*.⁵⁹) »Proslava je protekla u zajedničkom veselju vojske i

53) Sjećanje Zore Pupčić - Ivanović.

54) Mladen Oljača: Kozara, str. 531.

55) Dušanka Kovačević: nav. djelo, str. 124.

56) Ibidem, str. 125. Ovaj događaj iznesen je u pjesmi Kozara se uništiti' ne može, koja ima deseteračku i osmeračku verziju.

57) Borbeni put žena Jugoslavije, Leksikografski zavod, 'Sveznaje«, Beograd, 1972, str. 24.

58) Dušan Misirača: nav. djelo, str. 159.

59) Arsenić-Millnović: nav. djelo, str. 197. Tekst ove pjesme nije ranije objavljivao u zbirka, a glasi:

Oj gorice, goro razlistana.
Puna li si mladih partizana!
Puna li si junačkih mladića,
Ne boje se Ante Pavelića!
Sad po tebi ptičice pjevaju,
Partizani ćete razvijaju.
Tvoja brda i tvoje doline
Ne mogu se gledat od miline.
Pavelića uhvatila jeza
Od našlje' puškomitraljeza.
Mitraljezu, čaure ti žute,
Ja se uzdam u Tita i u te.

naroda, u pjesmi i kolu, kroz koje se odražavala jedinstvena volja i misao naroda Kozare.«⁶⁰⁾ Ispjevane su 1943. godine i pjesme o podvizima omladine Kozare i Podgrmeča na žetvi pšenice u Dubičkom polju i dolini Sane,⁶¹⁾ kao što su *Naša Treća dubička brigada*,⁶²⁾ *Od Dubice do Prijedora*⁶³⁾ i druge.

Vladimiru Dedijeru se sviđjelo pjevanje Kozarčana. Avgusta 1942. on je susreo krajiške partizane na Cincaru; borci su pjevali ličku pjesmu o smrti Marka Oreškovića Krntije, »do sada najljepšu stvar koju sam čuo u ovom našem ratu«. Dedijer dodaje da »Krajišnici dirljivo pevaju«.⁶⁴⁾

Rodoljub Čolaković takođe se oduševljavao kozarskom pjesmom. Kad je 1943. putovao u Jajce, na Drugo zasjedanje AVNOJ-a, zatekao je brigadu Petra Mećave u selu Majevcu: oko »ogromnih vatara... se vilo kozaračko kolo i razlijegala pjesma:

Poznaju se braća Kozarčani,
Po pjevanju i po jurišanju.

... Borci s puškama preko leđa neumorno su igrali i pjevali:

Oj djevojko, oj djevojko
Dragaj dušu moja«.⁶⁵⁾

U Drvaru, 1944. godine, drug Čolaković je dao visoku ocjenu narodnoj poeziji Kozare, u zabilješci: »Lijepo su i sadržajne pjesme sa Kozare:

Mi smo braća ispod Kozarice,
Gdje ne rađa majka izdajice.
Nas dva brata oba ratujemo,
Ne plač', majko, ako poginemo«.⁶⁶⁾

i ' ,

Pogibija komandanata i vođa na Kozari, ili dalekim ratištima, nije ostajala nezapažena narodnom pjesniku. Veliki gubitak pretrpjela je revolucija smrću Mladena Stojanovića, Josipa Mažara šoše, Petra Mećave, Ranka Šipke, Rade Kondića i brojnih drueih junaka Kozare. Narod je to dobro osjećao i podigao trajna pjesnička obilježja svojim herojima. Najviše je, svakako, opjevana ličnost Mladena Stojanovića.⁶⁷⁾ Vijest o tragičnoj pogibiji popularnog doktora Mladena, komandanta Kozare, brzo je doprla i u najudaljenija mjesta Krajine. Već za dan — dva čula se pjesma *Smrt Mladena Stojanovića*⁶⁸⁾ kojom se osuđuju četnička zlodjela:

čuj, narode iz Krajine,
Tužne vijesti sa planine.
U aprilu što je bilo,
To se u snu ne bi snilo ...

U bici za Travnik, oktobra 1944. godine, poginuli su šoša i Mećava, a malo kasnije i Ranko Šipka, najhrabriji kozarski ratnici. Odmah je narod u stihove pretočio svoj bol. »Tih dana Krajinom odjekivahu tužne popijevke:

60) Dušan Mislrača: nav. djelo, str. 181.

61) Arsenić-Milinović: nav. djelo, str. 201.

62) Ibidem, str. 202. Najpotpunija verzija ove pjesme od 18 stihova nalazi se u hronici Plamen pod Kozarom.

63) Krajiške narodne pjesme iz NOB-a I socijalističke izgradnje, Banja Luka, 1949. str. 30.

64) Vladimir Dedijer: Dnevnik, Beograd, 1945, I dio, str. 254.

65) Rodoljub Čolaković: »Susreti s Krajišnicima«, Krajiške brigade, str. 216.

66) Rodoljub Čolaković: Zapisi iz oslobođilačkog rata, V, Sarajevo, 1955, str. 258.

67) Arsenić - Milinović: nov. djelo, str. 108.

68) Salko Nazečić: nav. djelo, str. 40.

Cvile gore i ze Jene JeJe,

Nema šose ni Mečave Pere.
Kozara se u crno zavila
Izgubivši tri najbolja sina.
Cvjetaj, cv'jeće svakojakih boja,
Na grobnici palije' heroja«. ^{69'}

Ispod teksta *Pjesme o palome heroju šoši* potpisan je autor Lukić Ostoja iz XX brigade, ^{70'} Stoja Knežević je prva sročila i u kolu zapjevala pjesmu *Ja sam svoga izgubila baju* ^{71'} kad joj je poginuo brat, ^{72'} a Zora Ivanović je stihom iskreno ožalila komesara Milana Bošnjaka. »Plaćući sam spjevala pjesmu o pogibiji Milana Bošnjaka, nastojeći da što ljepše ispadne, jer sam ga istinski voljela«. ^{73'}

Tako su Kozarčani stihom hitro reagovali na ratna zbivanja. »Svi važniji događaji iz NOR-a su opjevani. Ima pjesama raznog sadržaja, kraćih i dužih. Često je bio dovoljan dvostih da se izrazi jedna misao... Narod je te događaje mnogo obimnije izrazio pjesnički negoli muzički. Mnogi tekstovi, a naročito deseterci, mogu se pjevati na temu *Kozaračkog kola*, koje se javlja u više varijanata, ali i na temu drugih seljačkih pjesama. Neke melodije su *originatne, ali sa prizvukom narodne muzike. Druge su nastale na osnovu motiva poznatih pjesama, a najviše ih je prilagođeno novom tekstu...*«. ^{74'}

Kad se govori o autorstvu narodnih pjesama iz doba NOR-a i socijalističke izgradnje zemlje, važno je pomenuti i pojavu *preuzimanja motiva*. Krajiške brigade raznijele su kozarsku borbenu pjesmu širom Jugoslavije i neće se pogriješiti ako se kaže da su pjesme iz ovoga kraja najviše prenošene. Sve što je ispevano na Kozari, pjevalo se i po najbližim ustaničkim krajevima: na Grmeču, po Baniji, Kordunu, Lici i dalje. Na Kozaru su, takođe, tokom rata sa susjednih područja stalno dospijevale pjesme sličnih motiva. S toga se o strogo regionalnoj partizanskoj poeziji gotovo i ne može govoriti. Danas su ove pjesme podjednako popularne u narodu širom Krajine i Jugoslavije.

Pri prenošenju iz jednog u drugi kraj pjesme su obično lako adaptirane; sadržina im je prilagođavana prilikama nove sredine. Ova pojava lijepo se zapaža na primjeru balade *Na Kozari*, ^{75'} To je, u stvari, varijanta kordunaške pjesme *Na Kordunu grob do groba*, a ova je bila ispevana po ugledu na neke još starije narodne pjesme. ^{76'} Kad je preko Kozare prešla velika fašistička ofanziva, svježije humke bjehu svuda. Kordunaška balada je u cjelini odgovarala takvom stanju i na Kozari narod ju je prihvatio i pjevao *uz* neznatne izmjene.

I elegija *To je bilo dvanaestog juna* ima kozarsku varijantu. Ova pjesma, nastala u Divoselu u Lici, javlja se u više verzija. ^{77'} Kozarska je u vezi s jednim stvarnim događajem, koji se desio početkom jauara 1944. godine: u dubokom snijegu Cerkezi su strijeljali dvanaest skojevki iz Grbavaca i tri dječaka. ^{78'} Dvanaest djevojaka u Lici, dvanaest na Kozari — kakva tragična koincidencija! Na svirepi događaj podsjeća i memorijalno obilježje u Bosanskoj Gradišci.

69) Joco Marjanović: »Njima trojici u spomen«, Krajiške brigade, str. 165.

70) Omladina Kozare, izdaje Okružni odbor USAOJ-a za Kozaru, bez broja, str. 16.

71) Krajiške narodne pjesme . . . str. 29.

72) Po kazivanju Bore Batoz (Bosanska Dubica).

73) Saopštenje Zore Pup/uf - Ivanović.

74) Vlado Miložević: Bosanske narodne pjesme, I, Banja Luka, 1954, str. 7.

75) Krajiške narodne pjesme . . . str. 28.

76) Maja Bosković Stilić: Narodna poezija naše oslobodilačke borbe kao problem suvremenog folklornog stvaralaštva. Usmena književnost, »školska knjiga«, Zagreb, 1971, str. 340

77) Dragoslav Antonljević: Narodne pesme o zločinima okupatora i njihovih pomagača i herojstvu njihovim žrtava, Zbornik radova Etnografskog instituta SANU 3, str. 321.

78) Dragoje Lukić: Ranjeno detinjstvo, »Rad«, Beograd, 1961. str. 32.

U svim selima Kozare za vrijeme rata bile su vrlo popularne i ćopiceve ponarodne, izmijenjene, pjesme *Omladinka Mara*⁷⁹ i *Pjesma o Zdravku proletaru*,⁸⁰ koje su ovamo dospjele sa Grmeča, pa su smatrane kao domaće. U sastav čuvenog Krajiškog proleterskog bataljona ušla je i Kozarska proleterska četa od 118 prvoboraca,⁸¹ pa je pjesma o Zdravku ćelaru, zbog te okolnosti i izrazite ljepote u sadržini i izrazu, bila omiljena i rado pjevana širom Kozare.

U mnogim narodnim pjesmama iz perioda revolucije prepoznaju se stari, poznati motivi. Naša bogata klasična poezija ostavila je vidan uticaj na nove stvaraocce. Pjesme su često nastajale po zakonu stvaralačke aktualizacije. Darovita pjevačica Zora Ivanović kaže da je i sama »bila prilično sklona narodnoj poeziji i znala naizust mnoge pjesme o hajducima i ustancima.«⁸² Razumije se da ovim pojedincima nije bilo teško da propjevaju.

1 m t a t o t r n t v m m i m

»Poezija nam je prijeko potrebna, jer u ovo herojsko doba na«!=amε* od

¹¹³ Ä S e S K ^ a r o d n e poezije. P j j g .
ralačke aktualizacije, toliko karakteristična za cjelokupnu partizansku go«*
ju, lijepo se uočava na primjeru jedne njegove manje poznate pjesme iz rat
nih dana. Naslov joj je *Tri djevojke ječam lele*,⁸³ čiji početak glasi.

Tri djevojke ječam žele,
tri djevojke, tri sestrice,
oj, jagodo jagodice.
Tri djevojke ječam žele,
ječam žito položito,
tri bijela đanka.

Ječam žela Drvarčanka,
vezala ga Grmečanka,
a stogove *niz dolove*
djela crna Kozarčanka ...

Ko u ovim stihovima neće prepoznati narodni melos? Folklorno je u njima sve: ritam, melodija, leksika, ćopić je sadržinu stare, dobro poznate pjesme osavremenio, a ljubavni motiv preradio u rodoliubivi.

Naravno, narodna revolucionarna poezija iz NOB-a nije samonikla: korijeni su joj u bogatoj tradiciji pjesama buntovnica. »Narodne pjesme nastale u našoj oslobodilačkoj borbi i revoluciji jesu umetničko i jezičko stvaralaštvo naroda koje je u kontinuitetu s drevnim našim pesničkim stvaranjem, a podsticaj su mu dala velika i presudna savremena istorijska zbivanja. Narodna poezija je naineposrednije pratila tokove tih zbivanja: bila je aktuelna, dinamično opredeljena i revolucionarna, politička i partifna.«⁸⁴ Tako su i narodne pjesme Kozare izraz duboke »političke, rodoljubive i društvene svesti«⁸⁷ naroda ovoga kraja.

79) Vlado Mlošević: *Bosanske narodne pjesme*. I, pjesma br. 50, str. 53.

80) *Krallške borbene pjesme*, II, str. 9.

81) *Krallške borbene pjesme*. I), str. 9.

82) OJ Kozaro, „Presveta“, Beograd, 1972, str. 14.

83) Rade Bašić: *Dr Mladen*. „Narodna armija“, Beograd, 1969, str. 137.

84) *Ibidem*.

85) *Mladi Krallšnlk*, list USAOJ-a za Bosansku krajinu, god. I, br. 1, avgust 1943, str. 30.

86) Miloš I. Bandić: nav. djelo, str. 43.

87) *Ibidem*, str. 43.

Poetsko stvaranje o NOB-u i Kozari nastavlja se intenzivno i u poratno doba, po sjećanju, i traje neprestano do naših dana. Godine prolaze, ali ne blijedi sjaj pobjede naših naroda i narodnosti ni veličanstvenost naše revolucije. Slava Kozare živi i ništa se ne prepušta zaboravu. Naprotiv, mnoge uspomene razgaraju se dalje u vidu sjećanja i njegovanja borbenih tradicija. Već 1947., na petogodišnjicu smrti doktora Mladena, učiteljica Lela Sučević stvara dirljivu elegiju, kao izraz iskrene žalosti sveg naroda kozarskog, *Tužaljku za Mladenom*.⁸⁸⁾ Evo dokumentovanog kazivanja o autoru i nastanku elegije o Mladenu:

Tužaljka »je dio pjesme koja je građanima našeg grada (Prijedora - M.R.), a i široj jugoslovenskoj javnosti poznata još od 1947. godine, kada je i nastala. Njen autor je narodna učiteljica Lela Sučević koja je u to vrijeme radila u Prvoj osnovnoj školi u Prijedoru. Ona je bila aktivan član hora RKUD »Mladen Stojanović«. Po formiranju RKUD »Mladen Stojanović«, puni entuzijazma i radosti što je novoformirano društvo dobilo ime najvećeg sina legendarne Kozare, tražili smo pjesmu koja bi mogla da postane himna našeg društva. Jednog dana našem starom dirigentu Borisu Ovsjenjickovu svoje stihove donijela je učiteljica Lela Sučević. Pjesma je nosila naziv »Tužaljka za Mladenom«. Svima nam se svidjela te smo našeg Borisa zamolili da pokuša da komponuje. Već poslije mjesec dana kompozicija je bila gotova i počeli smo da uvježbavamo. Sa njom smo nastupili već na Prvom festivalu horova Bosanske krajine u Banja Luci, i, nažalost, iako je i danas sačuvana, nikada je nismo obnovili ... Ova divna patriotska pjesma samo je u početku štampana sa imenom Lele Sučević, ali je kasnije, zbog snage teksta, osobine stiha i prihvatanja u narodu, ne samo približena, već i autorizovana kao narodna lirski tužbalica.«⁸⁹⁾

Ovim su objašnjenjem demantovani drugi samozvani autori *Tužaljke za Mladenom*.

Svoju tugu nije prebolio ni Milorad Kasabašić iz Johove koji je naknadno, u slobodi, ispjevao svakako najpotresniju baladu Kozare od 174 stiha *Vapaje iz plamena*,⁹⁰⁾ Kao dječak doživio je zločin ustaša u zaseoku Ševarlije 15. juna 1944. godine, u kojem su pale 72 žrtve.⁹¹⁾ Sa nezacijeljenom ranom u srcu »dolazio je u rodno mjesto kod rođaka i prijatelja i, podsjećajući se na ratne dane i navedene žrtve, o tome je napisao..,«⁹²⁾ istinom nadahnuto, snažno djelo.

Motiv je postepeno sazrijevao; iz višegodišnjeg ćutanja jednoga dana izvio se krik, oživjela su, ko zna koji put, ratna sjećanja i tako nastali *Vapaji*:

»Rat mi je presjekao djetinjstvo, razorio ga. Kao devetogodišnji dječak ponio sam u sebi samo užasan strah, sliku krvi i leševa što plivaju Unom... Kad god bih došao u selo, na Unu, drhtao sam i plašio se. Tresao sam se od svega što sam doživio na obali te rijeke. I to je trajalo sve do jednog dana kad sam, opet, došao na Unu. I baš tada, rijeka je pobješnjela — izlila se i poplavlila i njive, i cestu, i kuće. I nikada do tada nisam vidio ništa strašnije što priroda pripremi, a i veličanstvenije i silno... Baš tada, začudo, strah dječčki, ratna rana, iščeznu. Začuden i zadivljen uzviknuo sam:

Uno, ili da te krivim,
il' da ti se divim!

88) Mak Dizdar: Narodne pjesme o borbi i Izgradnji. IV ćirilličko Izdanje, »Narodna prosvjeta«, Sarajevo, 1958, str. 59.

89) Aleksandar Topolčić: O Jednom plagijatu, Kozarski vjesnik, godina II, br. 62, Prijedor, 5. novembar 1976, str. 10.

90) Arsenifi - Milinović: nav. djelo, str. 226-230.

81) Ibidem, str. 219.

92) Ibidem, str. 226.

Zatim sam sjeo na oboreno stablo i počeo. Za nekoliko dana, po dva-tri sata, početkom septembra 1952. godine, napisao sam pjesmu *Vapaji iz plamena*. Bio sam tada na odsustvu i u uniformi vojnika JNA.⁹³⁾

Milorad Kasabašić pjeva o događajima objektivno i stvaralački kao i Mio-drag Ostoja iz Orlovaca.⁹⁴⁾ Za ove i druge pjevače Kozare karakterističan je epski deseterac s cezurom poslije četvrtog sloga. Dok su u ratu misli i osjećanja iskazivana pretežno kozarčicom, danas, sa vremenske distance duge nekoliko decenija, o našoj borbi pjeva se opširno i smireno.

Davno su minula teška i slavna vremena, ali na Kozari ne drijema stvaralački duh i ne prestaje narodna lira. O stalnoj raspjevanosti Kozare govore nove epske i lirske pjesme, kao što je kozarčica o *Titovom pismu*:

Druže Tito, shvatili smo Pismo,
da čuvamo bratstvo i jedinstvo.⁹⁵⁾

Kao izuzetno značajan događaj, narodni pjesnik je opjevao Titov dolazak u Prijedor i otkrivanje monumentalnog spomenika na Mrakovici 1972. godine.⁹⁶⁾ Time s. iz dana u dan potvrđuje darovitost Kozarčana, kao što se potvrđivala i u davnoj prošlosti, a osobito u ustanku i narodnoj revoluciji.

III

U bogatoj kozarskoj poeziji iz ratnog i poratnog perioda dade se uočiti više motiva i likova. Mada je tematski, u osnovi, okrenuta narodu, kao glavnom junaku u ratu, ona, potpunije ili fragmentarno, prikazuje više istaknutih istorijskih ličnosti NOB-a: druga Tita, Mladena Stojanovića, Zdravka Celara, Josipa Mažara šošu. Ranka Sipku, Petra Mečavu, Ivu Lolu Ribara, Radu Kondića, Branka Prokopića, Milana Bošnjaka i dosta bezimernih boraca koji zadivljuju svojom odlučnošću, predanošću borbi i slobodi, junaštvom. Suprotno tome, na fašiste i izdajnike bačena je teška anatema. Motivi su isti kao u cjelokupnoj revolucionarnoj poeziji ovoga razdoblja: poziv na ustanak i u borbu, zločini fašista, herojski podvizi omladine, pogibije na ratištima, ljubav prema Titu i Partiji, prezir prema porobljivaču i izdajniku, radni polet u obnovi i izgradnji zemlje, itd.

Dominira lik maršala Tita i doktora Mladena Stojanovića.

O drugu Titu Kozarčani su ispjevali mnogo stihova. U ovim pjesmama Tito je prikazan kao narodni vođa, vidoviti ratnik, junak i strateg ogromnih sposobnosti. Narodnom pjesniku se dopadalo već i samo Titovo proletersko porijeklo. Tito je uvijek osjećao misli i težnje svoga naroda s kojim je, kao pravi riban, ostao da dijeli ratnu sudbinu, dok su se predratni vlastodržci na vrijeme sklonili na bezbjedna mjesta. Dopadala se, zatim osobito Titova nepokolebljivost, čvrsta vjera u pobjedu i u ideale za koje se borio, njegova bezgranična humanost. Za Tita su vezani svi veliki uspjesi naših naroda u borbi i izgradnji socijalizma. Dopadalo se, najzad, ogromno povjerenje Titovo « narod i povjerenje naroda u Tita, tvorca nove države, legendarnog vojskovođe sa Neretve, Sutjeske i drugih bojišta, nekompromisnog borca protiv laži i kleveta Informbiroa. Drug Tito je u pjesmi oličenje borbe, slobode, ravnopravnosti, bratstva i jedinstva u našoj zemlji:

Tito nam je snaga našeg roda,
Tito nam je pravda i sloboda.
Tito druže, sve naše nadanje,

93) Pismeno saopštenje Milorada Kasabašića (Sarajevo).

94) Mio-drag Ostoja: Kozara u pjesmi. Zbirka pjesama o Kozari i njenim herojima, Prijedor, 1963.

95) Zapisao Veljko Rodić iz kozarčkog kola.

96) Rade Knežević-KozarSanin: Govor predsjednika Tita u Prijedoru 10. septembra 1972. (rukopis)

Tito družo, naše radovanje,
Tito družo, cvijete mirisavi,
Tebe narod miluje i slavi.
Družo Tito, vođo komunista,
Partija nam kao sunce blista.
Što je više kleveta i laži,
Tito nam je miliji i draži.⁹⁷

Zbog ovih i niza drugih svijetlih karakternih crta, Tito brzo izrasta do simbola svoje epohe,⁹⁸ »lik druga Tita postaje posle crvene petokrake obavezno živo oličenje i znamenje same prisutnosti revolucije i današnjeg našeg preporoda, kao što to i sam narod oseća i u svome kozaračkom kolu, koje je postalo opštenarodni simbol same naše narodne revolucije i izgradnje...«⁹⁹ U ličnosti sekretara KPJ mali porobljeni čovjek našao je svoga idola, ideologa i vođu. Zato je Titova ličnost postala »centralni poetski lik u narodnoj poeziji ovoga razdoblja.«¹⁰⁰

U stihovima o drugu Titu narod se ponosi svojim vođom, odaje mu priznanje za sve pobjede u ratu i miru, zaklinje se Titu, Partiji i domovini na vjernost:

Nek' svi znadu da je to rečeno:
Čuvaćemo u krvi stečeno.
Čuvaćemo tekovine drage,
Uzdamo se u vlastite snage.
Mi gradimo svoju domovinu,
Cvjetnu bašču i ćerci i sinu.
Domovini vjerni ćemo biti,
Pa da treba život položiti.¹⁰¹

Titov lik je ocrtan nadahnuto, ljudski iskreno, realno, u velikom broju pjesama, sve samih kozarčica. U rustičnosti, simbolici i stilskoj jednostavnosti leži sva ljepota poetskih slika kojima se iskazuje ljubav naroda prema slavnom komandantu i vođi. Biraju se najljepši, tipično kozarski, epiteti, poređenja i metafore:

Tito je najprije *cvijeće* i to: ružica rumena, ljubičica plava i bijela, cvijet mirisavi, najmilije cvijeće, naše rosno cvijeće, jagoda iz rose.

Druga vrsta izraza spominje Titove *društvene funkcije*. Tito je: vođa proletera, vođa svih brigada, vođa komunista, vođa mladih, vođa sveg naroda svoga, naš maršal, prvi maršal, drug maršal, vrhovni komandant, naš sekretar, narodni prvoborac, pravi heroj, predsjednik vlade, radničke domovine tvorac.

U trećoj grupi su izrazi *emocionalno-refleksivnog* obilježja kao najljepši, uz one iz prve grupe. Tito je naš narodni sin, naše najmilije, drug kome nigdje niko ravan nije, naša mila dika i nada, otac domovine, narodna nada, sokolovo krilo, ogledalo sjajno, naš jedini, snaga našeg roda, pravda i sloboda, sve naše nadanje, naše radovanje, najmilija nada, naš soko itd.

Emotivnošću, ljepotom izraza i snagom poruka izdvajaju se i pjesme o junaku i ustaničkom vođi Kozare doktoru Mladenu Stojanoviću. Prozvan, ne bez razloga, sirotinjskom majkom, još prije rata osvajao je ljude humanošću

97) Salko Nazečić: nav. djelo, str. 93.

98) Tvrtko Čubelić: »Stilsko-izražajne karakteristike narodnih pjesama iz razdoblja narodne revolucije«. U knjizi »Sjaja zvezda«, »Gradina«, Niš, 1974, str. 265.

99) Dušan Nedeljković: »Drug Tito u narodnoj pesml«, Zbornik radova Etnografskog instituta SANU, knj. 4, Beograd, 1962, str. 2.

100) Čubelić: nav. djelo, str. 265.

101) Branko V. Radičević: Veliki dani. Narodne pjesme, »Polet«, Sarajevo, 1950, str. 67.

i tofplinom riječi. Za njega je rečeno i to da je »bio čovjek kakvi će ljudi tek biti«. ¹⁰² Početkom ustanka, kao idol i legenda, odmah je ušao u pjesmu, jer se radi o liku vrlo podesnom za poetska oblikovanja. O doktoru Mladenu je dosad napisana dobra biografija, ¹⁰³ snimljen igrani film ¹⁰⁴ i ispjevano dosta pjesama od kojih su neke i komponovane. ¹⁰⁵

Za ličnost Mladena Stojanovića tijesno je vezan ustanak na Kozari. Prve ispjevane pjesme prikazuju početak i razgaranje narodne borbe, odziv Kozare na Proglas KPJ za dizanje ustanka i oživotvorenje ideje bratstva i jedinstva među narodima:

Sa istoka zora rudi,
Ustanak se kod nas budi.
Sred Kozare, tvrde ploče,
Partizanska borba poče.
Sa bukovih tvrdih žila
Borba se je razbuktila.
Tu je borbu Mladen dig'o
I narodnu želju stig'o.
I sa njime dva tri brata
Muslimana i Hrvata. ¹⁰⁸

Posebno su dirljive i snažne lirske pjesme o Mladenovoj tragičnoj pogibiji u Jošavci 1. aprila 1942. godine. Događaj je odmah bolno odjeknuo u srcima svih Krajišnika i smrt Mladena nije mogla biti sakrivena od naroda. Bez suza i žalosti na licu nije bilo djeteta ni straca. Pjesma o smrti dičnog sina Kozare pronijela se munjevito kroz sva sela i zbjegove. Mnogi prosto nisu vjerovali da Mladen više nije živ:

On nam, braćo, umro nije —
ime mu se s pjesmom vije.
Vedro nebo, zora plava,
sad u slavi Mladen spava. ¹⁰⁷

Najpotresnija pjesma o Mladenovoj pogibiji svakako je *Tužaljka za Mladenom*, ¹⁰⁸ elegija po mnogo čemu drukčija od uobičajenih rimovanih desetoraca. U istoj pjesmi jedinstvene ljepote, nostalgичnoj, izatkanoj od samih jecaja, osmeračkoj, sa čvrstom kompozicijom, rimom (aabb) i refrenom *Oj Mladene*, koji se ponavlja četiri puta, narodni pjesnik se obraća neposredno, u prvom licu, mrtvom komandantu Kozare, pa to tužbalici daje impresivno obilježje:

102) Narodni heroji Jugoslavije, II dopunjeno izdanje, „Mladost“, Beograd, 1975, tom II, str. 207.

103) Rade Bašić: Doktor Mladen. „Narodna armija“, Beograd, 1969.

104) Mldhat Mutapčić: Doktor Mladen (1974).

105) Prva je komponovana »Kozara« Oskara Danona, još početkom 1944, na stihove narodne pjesme. Kompozicija je doživjela veliki uspjeh već na premijernom izvođenju pred sovjetskom vojnom delegacijom i na omladinskom kongresu u Drvaru, maja 1944. Danas se ubraja među najimpresivnija muzička ostvarenja iz NOB-a:

Ide Mladen, vodi partizane,
razveo ih na sve četiri strane.
Herojska se borba razigrala,
Kozara se slavom ovjenčala.
Oj, Kozaro, o
oj, visoka planino!
Nas dva brata oba ratujemo,
ne plać' , majko, ako poginemo.
Mi smo braća ispod Kozarice
gdje ne rada majka izdajice.
Oj!

106) Salko Nazečić: nav. djelo, str. 27.

107) Salko Nazečić: nav. djelo, str. 40.

108) Mak Dizdar: nav. djelo, str. 59.

Oj, Mladene, naš Mladene,
 Po Kozari cvijeće vene ...
 Tvojaj četi srce zebe,
 Među njima nema tebe,
 oj Mladene!
 Podig'o si barjak prvi,
 Okup'o ga sveg u krvi,
 Ti si pao za slobodu
 Napućenom svom narodu
 oj Mladene!
 Grobovima nema broja;
 Među njima humka tvoja.
 Svetinja će naša biti,
 Nad njom ćemo suze liti,
 oj Mladene!
 Oj Mladene, naš Mladene,
 Po Kozari cvijeće vene ...
 Tvoja četa suze lije,
 Među njima tebe nije,
 oj Mladene!

Ali ne završava se *Tužaljka* jaukom i žalopojkom, stih *Svetinja će naša biti* jasno to ističe. U njoj se, kao i u drugim pjesmama o pogibijama, narod Kozare zaklinje nad humkom doktora Mladena, i nad bezbrojnim grobovima drugih junaka, nad svojim najvećim »svetinjama«, da će istrajati u borbi. »Kukanje i plač, to nije bio stil partizanske poezije, nego samo tragovi tradicije«. ¹⁰⁹ Kao vrsta pjesme, tužbalica je najmanje karakteristična za stvaraoce s Kozare.

Mladen je nakon smrti, i mrtav, ostao prisutan među svojim Kozarčanima, O besmrtnosti i slavi heroja kazuju kozarčice:

Cvjetaj cvijeće svakojakih boja
 na grobnici palije' heroja.
 Gdje je koje kolo zaigralo
 Mladenovo ime spominjalo.
 On nam, braćo, nikad umro nije,
 jer mu srce sad u nama bije.
 On nam, braćo, umrijeti neće
 dok se narod pod Kozarom kreće.¹¹⁰

Popularnost revolucionara s Kozare u narodu nije ništa manja ni danas. To potvrđuju sve nove i nove pjesme, kao one Miodraga Ostoje *Ustanak na Kozari*,¹⁴¹ *San majke Mladena Stojanovića*¹¹² i stihovi drugih narodnih pjesnika. Posebno snažan utisak ostavila je pjesma *San majke Mladena Stojanovića*, vjerovatno zbog fiktivne sadržine i motivske sličnosti sa starom epskom pjesmom:

Bijela knjiga, u njoj crno piše,
 tyog Mladena, majko, nema više.
 Zali, majko, tvoje oči stare,
 pogibe nam junak sa Kozare.

109) Isidora Sekulić: O prevodenju, o zbirci partizanskih pesama, o prevodu Anice Savić - Rebac tih pesama na engleski jezik, *Sija zvezda*, str. 244.

110) Krallške narodne pjesme, str. 25 fديو dule pjesme O Mladenu).

111) Gramofonski snimak Radio-televizije Beograd. br. 12053-A, 1967. godine, rasprodat u 47.000 primjeraka.

112) Gramofonski snimak RTV Beograd, br. ER-12042-B, 1967. godine, rasprodat u preko 50.000 primjeraka. Uz tamburicu tekst pjeva Rajko Knežević.

Uz Mladena, našega heroja,
palo nam je junaka bez broja.

Narodna pjesma je dočarala potpuno i lik legendarnog Josipa Mažara šoše. Nizale su se od ustanka velike pobjede, ali mnogo i ginulo, pa je s razlogom tugovala mlada Knežopoljka:

Sve ja pjevam sa srca mi nije,
Dosta braće u zemljici gnjije.^{113'}

Godine 1944. Kozara je ponovo u golemoj tuzi, za šošom, Petrom Mečavom, Lazom Marinom, Rankom Šipkom i tolikim drugim junacima. Kao Mladenov saborac i jedan od prvih organizatora ustanka na Kozari, vješt i hrabar ratnik, šoša je uživao simpatije i izazivao divljenje Kozarčana. Njegova pogibija na Travniku, već na pomolu slobode, bolno je kosnula narod ovoga kraja:

Kad je šoša na Kozaru doš'o
Sav je narod s njim u borbu poš'o.
Sad nam šoša u grobnici leži.
Sva Kozara za osvetom teži.
Druže šoša, povenulo cv'jeće,
Kozara te zaboravit' neće.
Oj Kozaro, ne treba ti kiše,
Heroji te krvi natopiše!^{114'}

U žalosti za junacima Kozare priroda je zanimemila i poginuli ne smiju da se zaborave:

Ima 1' braćo, na Kozari toga,
Ko ne žali šoše i Mladena.^{115'}
Toga, braćo, na Kozari nema,
Ko ne žali šoše i Mladena.^{115'}

Karakteristično je da se pjesme ovoga tematskog kruga sve završavaju pozivom boraca na osvetu, poentom koja pojašnjava sadržinu i saopštava idejni stav kolektiva:

Druže šoša, neka ti je slava,
Ti si pao za narodna prava.
Tvoji će te osvetiti borci,
Tvoji borci slobode su tvorci.^{116'}

ili:

Slava palim hrabrim herojima,
naša zemlja ponosi se njima.^{117'}

Dosta pjesama posvećeno je likovima bezimernih boraca. Djevojke su spjevavale ove kozarčice u kolu diveći se svojoj vojsci i našoj oslobodilačkoj borbi. U pjesmama s ovim motivima domovina i sloboda cijene se iznad svega; sve su prožete, kao i cjelokupna partizanska poezija, bezgraničnim optimizmom, nepomućenom vjerom u snagu naroda, pravednost i uspjeh naše borbe:

113) Krajiške narodne pjesme . . . , str. 29.

114) Mak Dizdar: nav. djelo, str. 62.

115) Krajiške narodne pjesme . . . str. 27.

116) Šait Orahovac: Narodne pjesme bunta I otopra, str. 124.

117) Šalko Nazečić: nav. djelo, str. 50.

Nemaš, majko, neg' mene jedinu
I ja ću ti nosit karabinu.
Mila majko, spremaj meni torbu,
Da ja idem u krvavu borbu.
Da ja idem u krvavu borbu,
Da narodu donesem slobodu.
Ti ne plači, moja majko draga,
Pobjediće svenarodna snaga.^{118'}

Ima pjesama o partizanima s ditirampskim obilježjima, a takva je najprije ona rodoljubiva kozarska *Nas dva brata*, puna samosvijesti, radovanja borbi i prkosa smrti. Bez pesimizma i sentimentalnosti intonirane su i druge, kao ova iz koje se vidi da je naša narodna revolucija, pod simboličnim znamenjem petokrake, bila ubojito kolo zbratimljenih naroda:

Partizani, sjajna sloga naša,
dušmanina sjekla sablja vaša!
Ubijajte proklete fašiste,
osvećujte vitezove naše!
Osvećujte svaki svoga brata
Muslimana, Srba i Hrvata!^{119'}

Ditirampski odzvanjaju i pjesme *Oj proljeće*,^{120'} *Ratuj Tito*,^{121'} a osobito *Jocino kolo*,^{122'} u kojoj je već 1941. godine, na početku ustanka, jasno iznesen čitav idejni program naše borbe, pa čak i nagoviješten socijalistički prosperitet i društveno uređenje zemlje. Mnoge pjesme, kao što je ova, govore o tome da u NOR-u nije vođena samo velika bitka radi istjerivanja okupatora, nego i značajna ideološka borba u cilju podizanja narodne svijesti i zbližavanja ljudi koje su vijekovima odvajali vjerski, nacionalni i socijalni jazovi.

Erotska, čulna ljubav, kao motiv, nije opjevana u partizanskoj poeziji. Ljubavna osjećanja su samo nagoviještena, ali su najčešće prisjenčena osjećanjem patriotizma. Ljubavna čežnja je tek uzgredno saopštavana: djevojke se raduju draganu-partizanu, žele da im se momci ženjenici vrate sa dalekih ratišta, a omladinka Mara da bar vidi voljenog barjktara proleterske čete:

Da ga vidim, da mi želja mine,
Da mi lice kao nekad sine.^{123'}

Djevojke izražavaju svoje neskriveno divljenje partizanima koji su: draga braća naša, vojska fina, moja braća mila, sjajna sloga naša. Hrabri borci su simpatični kozarskim djevojkama, strašljivci su prezreni. Momcima u brigadi nadijevaju se najljepša imena: dika, mila dika, moje janje, milo janje moje, moj dragan, jabuka zelenika. Sve je privlačno na draganu partizanu — oružje, odijelo, kapa i zvijezda:

Lijepo li se moje janje nosi,
Titovka mu na garavoj kosi.
Crven-zvijezda u dragog na glavi —
K'o ružica u zelenoj travi.
I ja zvijezdu pored srca nosim,
Srce sija, zvijezdom se ponosim.^{124'}

118) Krajiške narodne pjesme ... str. 14.

119) Rkp. Muzeja Kozare u Prijedoru bez inv. broja.

120) Krajiške narodne pjesme ... str. 35.

121) Salko NazeSlić: nav. djelo, str. 39.

122) Jelena Dopuda: nav. djelo, str. 262.

123) Vlado Mlošević: Bosanske narodne pjesme, I, pjesma 50, str. 53.

124) Salt Orahovac: Narodne pjesme bunta i otpora, str. 101.

Sugestivnošću i estetskom vrijednošću upečatljiv je naročito tematski krug pjesama o zločinima fašista na Kozari i odvođenju naroda u logore. Odmah po stvaranju ustaške države, stanovništvo Kozare stavljeno je pred teška iskušenja, izvršeni su masovni pokolji u Prijedoru, Dobrljinu, Bos. Kostajnici i drugim mjestima,^{125'} išlo se na istrebljenje »srpskog stanovništva i svih anti-fašističkih boraca bez obzira na nacionalnu pripadnost... Sudbina koju je doživio narod Kozare sigurno je jedan od najstrašnijih primjera genocida u drugom svjetskom ratu«.^{126'}

Jula 1942. godine, pošto je ušao u Kozaru, neprijatelj je izvršio nečuvena zvjerstva i odvodio narod iz zbjega u logore, najcrnja golgota čekala je narod Kozare na putu u Jasenovac, Staru Gradišku, Sisak, Jastrebarsko, Zemun i druga gubilišta, gdje je sprovedeno 68.600 stanovnika ovoga kraja,^{127'} od kojih se mnogi nikada nisu vratili svojim kućama.

Rasturena su topla porodična gnijezda, svuda posijana pustoš i smrt; pjesma saopštava tu surovu istinu o stradanju nevinih ljudi:

U Kozari dijete puže
Pa mi veli: »Zdravo, družo!
Zdravo, družo, mili brate.
Ima l' ovdje moga tate?
Zdravo, družo partizane,
Ima l' ovdje moje nane?«
»Nema nane, drago dijete,
ubiše je Švabe klete«.^{128'}

Pregolema je tuga onih koji su preživjeli Jasenovac:

Kad se sjetim Zemuna i zida.
Rana mi se sa srca ne skida,
Jasenovac Sava opasala,
Gdje se seja sa bratom rastala.
Jasenovče, ti se ne b'jelio,
Mnogu majku ti si ucv'jelio!
Mnogu li si majku ojadio
I sestrice u crno zavio.
Voljela bih neg' što oči vide,
Da moj baja iz logora ide.
Jasenovče, odnijela te voda,
Tu sam mlada ostala bez roda.^{129'}

Kad je u ognju rodnoga doma izgubila troje djece, u zimskoj ofanzivi 1942, majka Kozarčanka nije suzu pustila, stegla je srce i bez dvoumljenja krenula da se sveti:

Družo Tito, udri bande klete,
I žene će borbom da se svete.
Dočekujemo Nijemce na nože,
Kozara se uništit' ne može.^{130'}

Jedino što je još preostalo jednoj drugoj majci, zatočenoj u logoru Stara Gradiška, bilo je da na zidinama kazamata ostavi svoje ojađeno srce i svoj ljudski ponos, i protest, u vidu ovakog zapisa i poruke:

125) Mirko Pekić - Dragutin Čurguz: Bitka na Kozari (III dopunjeno Izdanje), Nacionalni park »Kozara«, Prijedor, 1976, str. 21.

126) Ibidem, str. 151.

127) Pekić-Čurguz: nav. djelo, str. 161.

128) Salko Nazečić: nav. djelo, str. 79.

129) Krajiške narodne pjesme . . ., str. 29.

130) Krajiške narodne pjesme . . ., str. 20.

Moj Omere, moje srce drago,
Oj moj Lalo, materino zlato,
Ne plačite nit' suze ronite,
Već ponosno glave podignite:
Nije majka u logor zapala
Što je nekog ubila, okrala,
Već što nije zemljicu izdala.^{131'}

Ni zločini ni ofanzive nisu mogli slomiti Kozaru, koja je uzvraćala sve žešćim otporom, iskonskom snagom naroda i postojanošću, koju je pjesma ovjekovječila:

Dok dušmani sa svih strana lete,
Skupljaju se preostale čete,
Grob do groba u zelenom žitu,
A Kozara zaklinje se Titu.
Paveliću, mislio si i ti
Kozarački narod uništiti.
Kozara se uništiti neće
Dok se zvijezda petokraka šeće.^{132'}

Mnogi gnusni i monstruozi zločini počinjeni su na Kozari, a samo su neki pjesnički obrađeni: zimski pokolj 1942. i pokolj u Ševarlijama 15. juna 1944. godine.^{133'} Zašto je narodni pjesnik ćutao o drugima, na primjer, o onom u Drakseniću 15. januara 1942. godine, u kome je na najsvirepiji način ubijeno 207 ljudi, većinom žena i djece,^{134'} ili o onom u Palančištu, počinjenom u noći između 22. i 23. oktobra iste godine kada je zvjerski masakrirano oko 300 lica?^{135'} Izgleda da su i riječi bile zamrle na usnama darovitog kozarskog pjesnika, skamenile se u grču i zgasle.

Pjesma *Vapaji iz plamena*^{136'} potresno je poetsko svjedočanstvo o zločinu ustaša u Ševarlijama. Odmah valja reći da je u dugom tekstu ove pjesme umjetnik nadmašio hroničara. Milorad Kasabašić je zadržao istorijsku podlogu događaja, ali je razvio dramatičnu epsku radnju i ostvario nekoliko jezivo upečatljivih slika.

U uvodnom dijelu balade pjesnik se obraća zvijezdi Danici, svjedoku zla one junske noći na obali Une i teškim riječima kune Pavelića, najvećeg krvnika ovog vijeka, a potom dočarava redom pojedinosti događaja i nadahnuto priča o spuštanju tihe večeri nad Unu, prikradanju ustaša, masakriranju triju žena-mlinarica i paljenja kuća, o stradanju djece (brata i sestre) i spaljivanju živih u jednoj kući, o plaču djeteta kraj zaklane majke. Nezaboravne su slike, kao što je ova:

Uska traka druma se zabijeli,
jedan krvnik ostalima veli:
»Sve koljite što vam ruku dođe,
ništa živo ne smije da prođe
od Johove ili od Bačvana,
ako prođe, kukat će vam nana«.
Kroz tamu se čuše tihi glasi
triju žena što su kući pošle,
ali tamo nikad nisu došle.
Torbice ih pritiskale male
zadnjeg brašna što su ga imale

131) Salt Orahovac: nav. djelo, str. 167.

132) Salko Nazečić: nav. djelo, str. 78.

133) Arsenić-Milinović: nav. djelo, str. 219.

134) Ibidem, str. 94.

135) Pekić-čurguz: nav. djelo, str. 183-190.

136) Arsenić-Milinović: nav. djelo, str. 226-230.

nosile su žureći se kući
da ispeku djeci kolač vrući.
Priskočiše krvoločne zvijeri
prema njima svaki nož uperi,
slabe žene mučiti stadoše.
Popadaše torbice sa leđa,
žuto brašno prosu se kraj međa,
zaplakaše tri kukavne majke:
ostaše im dječica nejaka
dvoje-troje imala je svaka.
Grozne muke njihove su bile,
kad su zadnje svoje suze lile.

Već iz navedenog odlomka vidi se da pjesnik, mada ide u detalje, o događaju ne priča epski smireno. Sve je kazao dovoljno toplo i dirljivo, pa je epsko tkanje obogaćeno lirskim odbljescima, što baladu čini posebno vrijednom. Uz to, antimilitaristički ton prožima ovu i sve druge pjesme o zločinu. Ovdje je osuđen teror i primjena sile, stilski lijepo i slikovito ispričano jedno zlodjelo fašista koje ne smije da se zaboravi.

Od više izdvojenih tematskih cjelina u narodnoj poeziji Kozare, pomenimo još distihe i pjesme o samoj Kozari šumi. Svakodnevno pjevajući i stvarajući, narod nije zaboravljao ni planinu koja je oduvijek značila za čitavo ovo područje: bila je stalno gnijezdo osvetnika i žarište otpora. Za Nijemce je Kozara — grobnica, partizanima — mati, narodu — spasiteljica:

Oj Kozaro, duga i široka,
Za Švabu si crna i duboka.^{137'}
Kozara je naša majka mila,
Ona nas je od ustaša krila.^{138'}

U ovim kozarčicama saopštava se obično jedna misao, iznosi određena tvrdnja ili komentarišu aktuelna zbivanja revolucije. Doprinos Kozare NOB-u, na primjer, iskazan je kratko dvostihom:

Kozara je pet brigada dala,
tri momaka, dvije djevojaka.^{139'}

Razgaranje ustanka, masovno pristupanje Kozarčana revoluciji i njihovo opredjeljenje za borbu do konačne pobjede, ističu stihovi:

Oj, Kozaro, ti zelena pločo,
u tebi je Mladen borbu poč'o.
Mladen poč'o, Tito završio.
Mi smo seje ispod Kozarice
gdje ne rađa majka izdajice.
Koliko je na Kozari grana,
još je više mladih partizana.
Koliko je na Kozari lista,
još je više mladih komunista.^{140'}

137) Mak Dizdar: nav. djelo, str. 62.

138) Krajiške narodne pjesme, str. 17.

139) Zbornik Etnografskog instituta SANU, knj. 3, str. 76.

140) Zbornik Etnografskog instituta SANU, str. 77.

Od nekoliko po sadržini nanizanih kozarčica nastala je pjesma *Kozarčani*,¹⁴¹⁾ gdje se u lijepim slikama iznose bitne osobine ovog slobodarskog i ratničkog naroda. Kozara – to su Kozarčani. Krasi ih drugarstvo, smjelost i junaštvo, sloga i odanost domovini, pomalo i obješenjaštvo:

Poznaju se braća Kozarčani
po pjevanju i po ratovanju.
Mi smo braća, mi smo i drugovi
k'o jabuka kad se raspolovi.
Nas dva brata oba delegata
na bunkeru otvaramo vrata.
Nas dva brata oba ratujemo,
ne plač', majko ako poginemo.
Zakopaj nas, majko, pokraj staze,
pokraj staze kud cure prolaze.
Nemoj, mala, da te ljube djeca,
već ti čekaj svoga mitraljesca.
Evo braća jedan do drugoga,
pogin'o bi jedan za drugoga.
Mi u tuđe dobro ne diramo,
a bez krvi svoga ne puštamo.
Mi smo braća ispod Kozarice
gdje ne rađa majka izdajice.
Oj, djevojko, draga dušo moja!

Komentarisanje društveno-političke stvarnosti narod ostvaruje najpogodnije pjesmom u kozaračkom kolu. Pjesmom i kolom, igrajući u taktu, Kozarčani su oduvijek izražavali svoju monolitnost i jedinstvo. Distisima *kozaračkog kola*¹⁴²⁾ pretresaju se razne aktuelnosti. Zato je svaka varijanta ove pjesme, u stvari, »mali pjesnički mozaik, jer se u njemu živo, sažeto i raznoliko odražavaju mnoga zbivanja, misli i osjećanja naših ljudi u toku borbe i poslijeratne izgradnje.«¹⁴³⁾ Evo nekih dijelova *kozaračkog kola*, te »svetle pesme ponosa i energije,« gdje sve odzvanja misaonošću i optimizmom:

Na Kozari raste cv'jeće novo,
Djelo naše, djelo drug Titovo.
Heroj Tito, heroj narod s njime,
Pa se skupa ponosimo time.
Tito vodi naše komuniste,
I odluke uvijek su nam čiste,
Da nam živi sloga izabrata,
Musliamna, Srba i Hrvata.¹⁴⁴⁾

Isidora Sekulić cijeni posebno »to odsustvo tragike« u našoj borbenoj narodnoj lirici. »Partizanska bojeva pesma, koja se zove *Kozaračko kolo*, zapravo je vesela pesma. Tuga i tragika smatrala se pogrešno tumačenje života, kao antivitalnost... Uostalom, lirika je u životu našeg naroda životna kontrapunktika. Ako se momak ženi, lirska pesma, ako polazi da odsluži vojni rok, lirska pesma, ako polazi u rat, lirska pesma; nad grobom borca, lirska pesma. Tuđi su za nas pogrebi vojnika uz mukle posmrtno marševe, iako su u jedan

141) Stihove za ovu pjesmu odabrao je I naslov odredio autor ovih redova. Izvori: Bosanske narodne pjesme, knj. I, pjesma 1, 40, 45, str. 23, 48, 51; knj. II, pjesma 41, str. 151; Krajiške borbene pjesme I, str. 41; Mladen Oljača: Kozara, str. 540.

142) Krajiške narodne pjesme, str. 46-48.

143) Tvrtko Čubelić: Lirske narodne pjesme, IV dopunjeno izdanje, »školska knjiga«, Zagreb, 1963. str. 309.

144) Krajiške narodne pjesme 46.

mah to pokušalo uvesti i utvrditi. Karakteristično, nijedan naš kompozitor — nijedan u velikom ruskom narodu! — nije čuven po mrtvačkom maršu...»¹⁴«

Kozarčice su doista vedre, poletne pjesme u kojima se, pred licem svijeta, iskazuje *ponos* naših naroda drugom Titom:

To je nama naša borba dala
da imamo Tita za maršala.
Druže Tito, ružice rumena,
sa tobom je zemlja proslavljena...¹⁴«

slavi KPJ i njena djela:

Oj Partijo, svetinjo najveća,
Ti si ponos i narodna sreća...¹⁴⁷

žigošu izrodi i krvoloci:

Oj, Hitleru, jebem li ti nanu,
ostaće ti kosti na Balkanu!¹⁴«

osuđuje Informbiro i njegove laži:

Ko nam kaže da skrećemo sada
neka vidi rezultate rada,
neka vidi radne zajednice
što cvjetaju ispod Kozarice.
Neka vidi sve radne brigade
što s ponosom svoju zemlju grade.¹⁴«

kliče radnom poletu i obnovi zemlje:

Po planu smo polja uzorali
I po njima žito posijali.
Žito žanjem snop do snopa pada,
To je radost i sela i grada.¹⁵«

Slobodarska Kozara stalno je pjesmom slavljena. Jedna nova himna, gotovo apoteoza, o šumi - heroju i njenim ljudima, jeste pjesma *Ponosnoj Kozari*,¹⁵¹) Rajka Kneževića i Rajka Srđića. U njoj se na prvom mjestu cijeni masovan otpor Kozare fašističkim silama:

Dok Evropom Nijemac širi krila,
Ti jedina slobodna si bila.
Hitler na te šalje generala
Švabu ljutog i fašistu Štala,
A naredba njemu bješe dana
Da uništi goru partizana.
Zalud bjehu cijele divizije
Nikada te uništio nije.
Oj, Kozaro, naša goro sveta,
Ime ti se čuje širom svijeta.

Nižu se, potom, stihovi o stradanju naroda Potkozarja, o neuništivosti Kozare i njenih boraca, o ogromnom doprinosu naroda ovoga kraja oslobođilačkoj borbi:

Knešpolje je vatrom popaljeno,
ali nikad jarmom porobljeno.
Oj, Knešpolje i Stojanko majko,
srce vam je kao granit jako.

145) Isidora Sekulid: nav. djelo, str. 247.

146) Salko Nazečić: nav. djelo, str. 82.

147) Krajiške narodne pjesme . . . , str. 13.

148) Mladen Oljača: Kozara, str. 540.

149) Salko Nazečić: nav. djelo, str. 90.

150) Krajiške narodne pjesme . . . , str. 39.

151) Gramofonski snimak RTV Beograd, 1970. godine, br. 12061.

Svoj ste porod borbi darovali,
široj zemlji djecu ste poslali.
Ispratiste voljene i drage
u herojske kozarske brigade.

Ova lijepa pjesma dvojice pjevača završava se sjećanjem na legendarnog doktora Mladena:

Pod Kozarom u srcima živi
Heroj Mladen, hrabri soko sivi.
Doktor Mladen, sirotinjska majka,
Prvi heroj kozarskog ustanka.
Oj, Mladene, sa Kozare cvijetu,
Ti nam pade za slobodu svetu.
Ti ostavi primjer potomcima,
Živjet'će ti ime vijekovima.

Eto tako, ne slučajno, s Titom i Mladenom počinje partizanska narodna poezija kozarska, a s njima se i nastavlja njeno dalje cvjetanje i življenje.

IV

U pogledu forme i jezika, kozarska narodna pjesma o ratu i revoluciji, kao i sveukupna borbena poezija, odlikuje se jednostavnim izrazom i strukturom. U najviše slučajeva riječ je o obliku rimovanog distiha, poznatom pod imenom *kozarčića*.¹⁵² Po smislu i strukturi, distisi su, sami po sebi, prilično samostalni, zaokruženi i cjeloviti. Uz to, kozarčica je uvijek dovoljno emotivna i refleksivno obojena, sugestivna, sažeta, idejno određena i snažna, česti su primjeri da samo jedan distih čini cijelu pjesmu, misaono-kompoziciono završenu.

Ovu zatvorenost strukture i druga navedena obilježja kozarčice lako je uočiti na ovim primjerima:

Druga Tita r'ječi su nam mile
Da su jače pravde nego sile.

Druže Tito, vođo komunista,
Partija je kao sunce čista.¹⁵³
Poklonjena sloboda je laka,
I pokornost mora biti taka.¹⁵⁴
Kompartijo, sve je tvoje djelo,
Narod ti je nepresušno vrelo.¹⁵⁵
Kad ja vidim mlada proletera,
Mila majko, to mi je večera!¹⁵⁶
Mi smo braća, mi smo i drugovi
Ko jabuka kad se raspolovi.¹⁵⁷
Oj, Kozaro, ne treba ti kiše,
Heroji te krvlju natopiše.¹⁵⁸

152) Termin »stihovi kozarice«, koliko je poznato, prvi je u stručnoj literaturi upotrebilo Dalibor Brozovč (vidi *Usmenu književnost*, izbor studija i ogleda, »Školska knjiga«, Zagreb, 1971, str. 343), a pojam »kozarčica« Petar Pešut u članku »Partizanska narodna pjesma« (vidi *Književna lektira u osnovnoj školi*, »Mlado pokolenje«, Beograd, 1968. str. 155-168.

153) Krajiške narodne pjesme, str. 42.

154) *Ibidem*, str. 46.

155) Branko V. Radičević: *Veliki dani*, Sarajevo, 1950, str. 59.

156) Kozara u NOR-u, tom. II, str. 386.

157) Krajiške borbene pjesme, I, str. 41.

158) Mak Dizdar: *nav. djelo*, str. 62.

Nizanjem, slaganjem i prirodnim povezivanjem distiha, srodnih po motivima, nastaju duže ili kraće lirske cjeline. Na ovaj način je strukturirana većina pjesama iz NOR-a i socijalističke revolucije. Kompozicija ovako spojenih distiha previše je labava, pa neke kozarčice mogu da izostanu iz složene pjesme, a pojedine, značajnije, bez veće smetnje, da se uklope ne u jedan već u više tekstova. To govori o oslabljenoj kompoziciji i o tome da je u NOR-u distih bio ustaljen i sasvim praktičan oblik poetskog stvaranja. Pjevač sažima misao i lapidarnom formom jasno kazuje ono što u datom trenutku želi saopštiti.

Izuzetak čine balade, tužbalice i pjesme-hronike, čiji su nam autori obično poznati (*Vapaji iz plamena, Tužaljka za Mladenom, Bitka na Mrakovici* i druge). Ovakvih nema mnogo, ali su ispjevane u jednom dahu, tematski su dorečene i kompozicijski čvršće. Isti je slučaj s »varoškom pjesmom« (sevdalinskom).

Sloboda komponovanja poetskih cjelina iz gotovih distiha data je redaktorima zbirki: ovako su Đuro Kosak i Vladimir Popović uredili jednu od prvih antologija partizanske poezije u našoj zemlji.¹⁵⁹ Cjeline se, međutim, formiraju i prirodnim putem, već u samom procesu stvaranja, u kozaračkom kolu, za koje je distih karakterističan od davnina. U kolu pjesmu počinje i vodi najdarovitiji pjevač i sastavljač stihova. On »prvači«, a druga dvojica prate i pomažu. Njegova darovitost je u tome da se što manje ponavlja, da lijepo reda distih za distihom i da, od poznatih kozarčica i onih koje će sam ispjevati u kolu, slaže sređene i tematski cjelovite »mozaike«. Kad složi, na primjer, nekoliko kozarčica o drugu Titu, na red dolaze pjesme o Partiji, pa o Kozari i drugim temama. Pri tome pjevač treba da pokaže svoju originalnost i vještinu. Ako u igri i »prvačenju« ništa svoje, novo, ne sroči i ako nesređeno niže distihe, mnogobrojni posmatrači oko kola će to odmah primijetiti.

Po zakonima stvaranja, svaka pjesma treba da se završava nekim zaključkom. Stoga na kraju lirskih cjelina gotovo redovno dolazi »dvostih koji je naj-sadržajniji, koji i pjesnički i tematski zaokružuje nanizane stihove«.¹⁶⁰

Poenta pjesme *Kad se sjetim* iskazana je u završnom distihu:

*Kozara se uništiti neće
Dok se zv'jezda petokraka šeće.¹⁶¹*

Riječ je o isticanju i naglašavanju idejnog stava, o postizavanju potpune dorečenosti i jasnoće u saopštenju:

U Kozari jedno brdo ima
što prkosi dušmanima svima.
pod njim žao poginuti nije.^{TM§}
Na njemu se crven barjak vije,

Posljednji distih je često neka vrsta sentencije, gnoma, rustična filozofija masa:

Drug nam Tito poručuje,
Nek' se širom zemlje čuje:
Ko ne kune zlo proliće,
Otkad dušman zemljom kreće,
Ko ustanak sad ne sprema,
Međ' narodom mjesta nema.
*Dolje lanci i okovi,
Čim se vežu sokolovi.*

159) Maja Bošković-Stulli, »Narodna poezija naše oslobodilačke borbe kao problem suvremenog folklornog stvaralaštva« (Usmena književnost, str. 318-321, Ili Zbornik Etnografskog Instituta SANU, 3, str. 394).

160) Maja Bošković-Stulli: nav. djelo, str. 320.

Suzama se boj ne bije,
Već se vrela kroca lije.
Bez izvora nema vode
Ni ivota bez slobode,^{163'}

Tu nikako nije riječ o preneglašavanju pouka i moralisanju, već o ustaljenom, rustičnom načinu struktuiranja pjesama NOB-a. Pjesma *Oj gorice* završava se, sasvim prirodno, distihom:

Mitraljezu, čaure ti žute,
Ja se uzdam u Tita i u te.^{164'}

Ništa nelogično nema u tome što se pjesme *Lijevč' polje i Careva gora*, *Pozdrav omladine* i neke druge poentiraju istom, onom poznatom kozarčićom:

Druže Tito, mi ti se kunemo
Da sa tvoga puta ne skrenemo.^{165'}

U ovom istorijskom razdoblju distih je, rjeđe, prerastao u širu formu — hroniku događaja.¹⁶⁶⁾ Međutim, »pripovjedni« oblici češće su nastajali poslije rata nego u ratu, a ovdje bi se moglo svrstati tek dvadesetak tekstova: *Bitka na Mrakovici* (1941), *Smrt četiri heroja* (1944), *Vapaji iz plamena* (1952), *Ustanak na Kozari* (1963), *San majke Mladena Stojanovića* (1963), *Ponosnoj Kozari* (1970) i neki drugi, u kojima susrećemo mješavinu epskog i lirskog elementa.

Narodni pjevač se ipak radije odlučivao za epigramsku formu kozarčice, jer je više pogodovala dobu NOB-a. Lirsko je nadvladalo epsko, čak i u pjesmama — hronikama i baladama (*Vapaji iz plamena*, na primjer). Kako je sažimanje kazivanja stalno vršeno, »epski pesnički motivi javljaju se u poetskoj slici, bez epske radnje, dakle u strukturi lirske pesme.«¹⁶⁷⁾

Cesto je cijeli događaj, čitava jedna drama saopštavana u nekoliko stihova, mada je bilo razloga za epsko kazivanje:

Kud odoše naša braća draga,
Ne zna im se ni glasa ni traga.
Dušmani im oči povadiše,
U bezdan ih žive pobacaše.
Po naredbi poglavnika svoga,
Pavelića Ante krvavoga.
Osam dana čuli su se živi,
Dušmanima ni dužni ni krivi.¹⁶⁸⁾

Kao lirska tvorevina borbenih narodnih masa, ozbiljne i svečane sadržine, kozarčica je težila koliko estetskom efektu, toliko isto stalnoj aktuelnosti, idejnoj jasnoći i lapidarnosti. Privlačnost distiha i leži »u arhitektonici izraza, u sažetosti slike, u nabijenosti smisla i sadržaja.«¹⁶⁹⁾

Primjera za ove kompoziciono-stilske odlike distiha ima dosta, a evo jednog dovoljno karakterističnog:

Pjevaj, majko, kad u borbu pođem,
al' ne plači ako ti ne dođem.
Mila majko, to je tvoja dika,
Što ti imaš narodnog vojnika.

161) Salko Nazečić: nav. djelo, str. 78.

162) Ibidem, str. 19.

163) Krajiške narodne pjesme . . . , str. 11., Slavne godine, str. 22. U prvom izvoru naslov pjesme glasi *Poruka Tita*, u drugom to je završni dio duže pjesme *Listaj goro*. Kod Nazečića su ispuštena dva stiha, a dodana četiri nova kojih nema u Krajiškim narodnim pjesmama.

164) Arsenić-Miljanović: nav. djelo, str. 197.

164) Arsenić-Miljanović: nav. djelo, str. 197.

165) Krajiške borbene pjesme, I, str. 25. I Veliki dani, str. 44.

166) Miloš I. Bandić: nav. djelo, str. 44.

167) Ibidem.

168) Krajiške narodne pjesme . . . , str. 21.

169) Tvrtko Cubellić: nav. djelo, str. 260.

Ja se borim i drugovi moji
Da fašizam više ne postoji.
Neću žaliti svoje mlade krvi,
Za slobodu proliću je prvi.
Nas dva brata oba ratujemo:
Ne plač', majko ako poginemo!^{170'}

U pogledu jezika, kozarčica se redovno odlikuje škrtim i rustičnim izrazom. Tu se susreće jezik onog najmnogobrojnijeg društvenog sloja koji je vodio revoluciji — seljaštva. Mjestimično se nađe i intelektualno-žurnalistička fraza, izrazi školovanih i poluobrazovanih ljudi koji su najčešće prikupljali, a donekle i stvarali našu narodnu revolucionarnu poeziju iz doba NOB-a.

Obilježja seoskog folklora čuva ova poezija u velikoj mjeri. Preveliko kićenje i estetiziranje nije joj svojstveno. Rustična je njena sama leksika, svaka slika i kompletna sintaksa. Kazivanje je često uprošćavano do zadivljujuće ljepote izraza.

Na primjer:

Druže Tito, naše rosno cv'jeće,
cio narod za tobom se kreće.
Naš sokole, širi svoja krila
da bi zemlja slobodna nam bila.^{171'}

Pjesme ove vrste stvarali su najviše pjesnici-seljaci, pa zbog toga jezičko-stilske crte poezije NOB-a asociraju na selo i seoski ambijent:

Borac budi, milo janje moje,
Borac budi — meni si po čudi.^{172'}

I u samim saopštenjima i porukama održane su misli, želje i shvatanja našega čovjeka sa sela. Sve što je želio reći, pjesnik saopštava jednostavno, jasno, bez imalo alegoričnosti:

Moj dragane, 'ajd' u partizane,
Nemoj čekati' da te žene hrane.
Bolje ti se utopiti' u vodu
Neg' uz suknju čekati slobodu.^{173'}

Utvrđeno je da rimovani dvostih, kao pjesnički oblik, preovlađuje u našoj borbenoj narodnoj pjesmi. Pitanjem porijekla ove forme u poeziji NOB-a ozbiljnije se pozabavila Maja Bošković-Stulli.^{174'} Distiha, dakako, nema u klasičnoj lirskoj pjesmi, a ni stara pjesnička forma, ona bez rime, ne javlja se u partizanskoj poeziji. Naprotiv, stih narodnih pjesama iz NOB-a dobio je neke odlike pisane književnosti, na primjer, rimu. Rima je svuda gotovo neizbježna pojava. Negdje je sretno nađena, a negdje namještena. Tamo gdje je rima isforsirana i sama sebi cilj, stih je obično bez umjetničke vrijednosti.^{175'}

Mada se nije razvio iz klasične forme stiha, rimovani distih nije nastao ni u NOB-u, nego ranije. Njegovo porijeklo je u vezi s jednim drugim takođe tradicionalnim folklornim oblikom, zvanim *b e ć a r a c*.^{176'} Revolucionarna narodna pjesma, s novom ili, rjeđe, starom adaptiranom sadržinom, javlja se od 1941. godine u strukturi *bećarca*, na koju je narod inače bio tradicionalno svikao.

170) Salko Nazečić: nav. djelo, str. 42.

171) Ibidem, str. 16.

172) Ibidem, str. 39.

173) Krajiške borbene pjesme, I, str. 28.

174) Maja Bošković-Stulli: nav. djelo u knjizi Usmena književnost, str. 349-355 i u Zborniku SANU, 3, str. 415-420.

175) »Ima tekstova koji se odlikuju lijepim sadržajem i pjesničkom ljepotom, bilo da su lirске pjesme ili balade, ali ih ima i bez pjesničke vrijednosti. Pjevaču je glavno da mu se stih rimuje bez obzira na sadržaj onoga o čemu se pjeva. Ovakvo redanje stihova dolazi najčešće u pjesmama »redallcama«. Oko Bihaća zovu ih »kontallce«. U njima se tekstovi nižu bez logičke veze ili brzo prelaze sa jednog sadržaja na drugi. To je naročito čest slučaj kod pjesama uz kolo.« (Vlado Milošević: Bosanske narodne pjesme (Predgovor), knj. I, Banja Luka, 1954, strana 7.).

176) Zovu ga Još kako gdje: pripjev, kontallca, gonetallca, redallca i slično.

Prvi je o bećarcu naučno progovorio Mladen Leskovac, istakavši njegovo osnovno obilježje — sažetost forme. »Epitet... svesno se i dosledno izbegava, on je raskoš koja je pesmi uskraćena. Nailazimo na metaforu; katkada, na elipsu: stoga što one zgušnjavaju, ne proširuju tekst. Iz istih tih razloga i sretamo ondje uglavnom samo imenice i glagol, a uz njih... zamenicu. A slik je ono sa čime se najčešće susrećemo; on zapravo dominira... u svim svojim oblicima i kombinacijama...«¹⁷⁷⁾

Od stilskih crta partizanskog distiha Maja Bošković-Stulli na prvom mjestu navodi »ekonomičnost i bitnost te zatvorene epigramske forme, bez slučajnih nepotrebnih riječi, bez vanjskih ukrasa, ali zato često zgusnuto sve u metaforu koja ostavlja slici i misli širok prostor«.¹⁷⁸⁾

Riječ je o tome da su stariji bećarac i nešto mlađi distih iz NOB-a podudarne strukture. U tome nema ničega neobičnog: jedan raniji pjesnički oblik samo je nastavio da živi i u novim, izmijenjenim društvenim uslovima. Bećarac od davnina pjevaju najviše ljudi u onim krajevima naše zemlje gdje se igraju narodna kola, koja ga uglavnom i stvaraju (Vojvodina, Slavonija, Banija, Kozara). Kao oblik folklornog stvaranja, na Kozari od oslobođenja uporedo živi i bećarac i distih s *temama* iz NOR-a, koji se formom ne razlikuju.

Treba priznati da nije malo umijeće u ovako kratkim pjesmicama toliko mnogo reći. Kroz dugu prošlost uvježbavao se naš narodni pjesnik u sažimanju svojih kazivanja, pa je u oslobodilačkom ratu s lakoćom i zanosom pjevao:

Sarajevo, mi bi tebe kleli,
Oj, djevojko, drago janje moje,
Da nam tamo nisu proletereri.
Proletereri nadaleko kreću,
Srp i čekić na titovke meću.
Titovka je kapa najmilija,
Titovku je krojila Partija.
Tito zove, sva se zemlja trese:
»Proletereri, ujedinite se!«¹⁷⁹⁾

A da se doista radi o istovjetnim oblicima, uvjerićemo se na ovakvim usporedbama:

K o z a r s k i

Bećarac
Ja i dragi nešto malo roda
Pa je nama ašikovat' zgoda.
Preko Sane pružio se lanac
Mala moja, ljubi te Svođanac.
Evo braće jedan do drugoga,
Pogin'o bi jedan za drugoga.¹⁸⁰⁾

Distisi iz NOB-a
Ja i dragi jedne vjere nismo,
Mi kujemo bratstvo i jedinstvo.
Preko Save pružio se lanac,
Bježi Švabo tjera ga Bosanac.
Evo braće, evo proletera,
Ne boje se žice ni bunkera.¹⁸¹⁾

Bećarac je odavno bio i do danas ostao vrlo živ oblik narodnog stvaralaštva na Kozari kao i drugdje. Ljepotom se posebno izdvajaju pjesmice o ljubavnim doživljajima, kakve djevojke i momci svakodnevno spjevavaju u kolu, pri radu, na sijelu i zboru:

Sjetio se dragi kad večera
da je ljubav slađa od šećera.

177) Mladen Leskovac: Bećarac, Matica srpska, Novi Sad, 1958. str. 32.

178) Maja Bošković-Stulli: nav. djelo, str. 355.

179) Krajiške borbene pjesme, II, str. 43.

180) Dva bećarca, zapisao autor po sjećanju (1, 2), a 3. Je Iz Zbornika Bosanske narodne pjesme, I, pjesma br. 1, str. 23.

181) Distisi iz NOB-a su iz zbirki: Narodne pjesme o borbi i Izgradnji, str. 199 (1), Zbornik SANU, str. 244 (2), Krajiške borbene pjesme, II, str. 24 (3).

Ljub' me, dragi, s koje hoćeš strane,
sve je tvoje, milo janje moje.^{182'}

Po ugledu na ovakvu formu stvarale su narodne mase borbeni dvostih s aktualiziranom novom sadržinom. Tako ratom ipak nije prekinuta veza s poetskim nasljeđem. Mada se narodna pjesma o NOB-u i izgradnji socijalizma udaljila od klasičnih poetskih oblika, ostala je sva u znaku bećarca, nastavila ga i obogatila novih sadržajima.

Štaviše, bećarac je snažno uticao na narodne stvaraoce, pa su pojedini, ugledajući se na tu formu, počeli da ispjevavaju čitave hronike i prepjevavaju istoriju. Ove duge tvorevine, namijenjene kazivanju uz tambure i gusle, gube draži bećarca, posebno njegovu sažetost i streme fabuliranju i detaljisanju. Samo su neke dosegle snagu i ljepotu klasične epske pjesme koju i oponašaju (balada *Vapaji iz plamena*).

Osim deseterca koji preovladava u poeziji NOB-a, u manjem broju pjesama susreće se i *rimovani osmerac*, takođe u distihu. Kratak je i pogodan za iskazivanje osjećanja, pa se njime ostvaruje još veća ekspresivnost i liričnost, posebno kada ga Kozarčani pjevaju u svome kolu:

Oj kozarske vite jele,
Čuvajte nam proletere.
Čuvajte nam drugarice
I od leda i od kiše,
Od fašista ponajviše.^{183'}

U trenucima jakih uzbuđenja, kad je trebalo sve siline misli i osjećanja izliti u stih, kleti, proreći propast dušmanima, podrugnuti se i zaprijetiti fašistima, diviti se snazi oslobodilačke vojske i trijumfu pobjede, narodni pjevač je pribjegavao osmercu, iako ovaj stih nije tradicionalno rasprostranjen kao deseterac:

Oj, proljeće, i ti stiže,
I pobjeda s tobom bliže.
Ljepše si nam nego lani,
Primiću Se novi dani.
Oj, proljeće, ti veselo,
Prošetaj kroz naše selo.
Kroz krajeve prođi ove,
Ugledaćeš stvari nove.^{184'}

Lepršavo lak, ubojit, snažan u porukama, osmerac djeluje jače od deseterca, osobito kad se njime iskazuje narodna mržnja prema zločincima:

Paveliću, crno pseto,
Došlo ti je crno ljetu,
Crno ljetu, sreća loša,
Protiv tebe ide šoša.
Šiljegović isto tako
Mućće te svakojako,
I Mećava, ljuta zmija,
i njegva sva armija ..^{185'}

182) Pjevala grupa KozarBanki na snimanju emisije »Znanje - Imanje« u Knežlci oktobra 1976. godine.

183) Krajiške borbene pjesme, 1, str. 12.

184) Krajiške narodne pjesme . . . , str. 35.

185) Rkp. Zavičajnog muzeja Kozare u Prijedoru, bez Inv. broja I strane.

Bilo je, dakle, razloga da pjevač naginje kraćem stihu, pa je pomalo i čudno što u ovom razdoblju naše prošlosti nije ispjevano više pjesama u osmercu. Vjerovatno je tome smetala tradicija, uglavnom sva u znaku deseterca. Sklonost narodnog pjevača desetercu može se vidjeti i u nekim osmeračkim pjesmama. *Tužaljka za Mladenom* je u cjelini osmeračka pjesma, *Smrt Mladena Stojanovića* je takođe osmeračka, ali se završava desetercima:

Oj, Kozaro, imaš ikog svoga
Ko ne žali Mlade pokojnoga.^{186'}

Osmercu su više bili skloni poluobrazovani pjevači, desetercu mase, pa je dolazilo do miješanja stihova. Pjesma *Kozara se uništiti' ne može* ima čak svoju i deseteračku i osmeračku varijantu, a kod ove druge posljednja četiri stiha su deseterci.

Uporedimo li ove dvije verzije sa istim motivom (to je pjesma o zločinu fašista na Kozari početkom 1942. godine), uvjericemo se da je osmeračka varijanta ljepša, dirljivija, sa kraćim uvodom i uopšte uspjelijim izrazom:

Ja se krenuh u akciju,
u Lijevče po pšenicu,
kad se vratih iz akcije,
iz kuće mi dim se vije.
Moje selo vatru sije
— Paveliću da te nije!
Kad ja priđoh kući bliže,
a iz kuće plamen liže.
Kuće meni žao nije,
ali oko suze lije,
jer su mrtva djeca naša
— poginula od ustaša.
Udri, Tito, bande klete
i žene će da se svete!

A sad napr'jed, drugarice mile,
pri kraju su fašističke sile.
Dočekujmo fašiste na nože,
Kozara se uništiti' ne može.^{187'}

ni:

Kad se, majko, vratih iz akcije,
Crni mi se dim iz kuće vije.
A kad priđoh mlada kući bliže,
A iz kuće crven plamen liže.
Ali srce za dječicom bije.
Do stare mi kuće ništa nije,
Troje djece u kući je malo,
Aoj, srce, što si dočekalo!
Švabo mi je djecu uništio,
I u živi oganj ubacio ..^{188'}

Kraćih stihova od osmerca ne nalazimo u narodnoj poeziji Kozarčana, ni dužih od deseterca, osim jednog izuzetka. To je *Jocino kolo* koje je ispjevano u jedanaestercima:

186) Salko Nazečlić: nav. djelo, str. 40.

187) Borbeni put žena Jugoslavije, Leksikografski zavod »Sveznanje«, Beograd, 1972, str. 51.

188) Krajiške narodne pjesme, str. 20.

Hajd' u kolo složno svi, partizani,
zaigramo sada mi, partizanski..¹⁸⁹⁾

Međutim, kad se zna kako je nastalo *Jocino kolo*, lako će se razumjeti ovo odstupanje od tradicije. Pjesma oponaša melodiju ruske *Vanjke* i pjevala se u partizanskom kolu.¹⁹⁰⁾

Naša narodna poezija o NOB-u ima uglavnom dokumentarnu vrijednost. Tačnost ove tvrdnje leži u činjenici što mnoge pjesme iz ovog herojskog doba već decenijama odolijevaju vremenu, žive u narodu, pjevaju ih i prenose starije generacije mladim kao pjesnička svjedočanstva i stihovane zapise o najslavnijem razdoblju naše prošlosti. Ispjevane davno, u vihoru rata, one i danas snažno pobuđuju naša osjećanja i djeluju iskrenošću i toplinom.

Umjetnička strana im je, međutim, neujednačena i varira, jer su stvarane usputno, na brzinu, pri čemu su vidnog udjela imali i manje daroviti pojedinci. Konačno oblikovanje nekih tekstova je izostalo. Pošto se rat završio, stvaralačko doradivanje izraza partizanskih pjesama je prestalo.

Zato u ovoj poeziji nalazimo prosječne, kvazinarodne pjesme, u kojima se ogleda samo zanatska vještina stihovanja, mehaničko građenje i redanje stihova.

Nešto sasvim drugo su one spontano, u grču, u zanosu ispjevane pjesme, kada su s dna srca i duše narodne nezadrživo šiknule misli, težnje i osjećanja porobljenih ljudi, smjelih rušilaca starih i graditelja novih društvenih odnosa. Tom dijelu partizanske poezije ne može se nikako poreći estetska vrijednost.

Jedna jedina ovako sažeta slika predstavlja često čitavo neponovljivo poetsko bogatstvo:

Oj, Kozaro, duga i široka,
za Švabu si crna i duboka.¹⁹¹⁾

Ovakvih zlatnih zrnaca, metaforičnih slika i čak čitavih nizova od bisera susrećemo dosta u narodnoj poeziji oslobođilačke borbe:

Banja Luko, jezerom se zvala,
ti si naše jabuke obrala —
zelenike, momke ženjenike.
Banja Luko, vraćaj naše momke,
čekaju ih mladáne djevojke.¹⁹²⁾

Lijepo je kazao dr Dušan Nedeljković, nazvavši pjesmu *Oj, Kozaro, oj, Kozaro* »divnim vezom od arabeskih ponavljanja.«¹⁹³⁾

Oj, Kozaro, oj, Kozaro, ti zelena pločo, ti zelena pločo,
u tebi je, joj, u tebi je Mladen borbu počo, Mladen borbu počo.
Mladen počo, joj, Mladen počo, Tito završio, Tito završio.
Mi smo seje, joj, mi smo seje ispod Kozarice, ispod Kozarice
gdje ne rađa, joj, gdje ne rađa majka izdajice, majka izdajice.
Koliko je, joj, koliko je na Kozari grana, na Kozari grana,
još je više, joj, još je više mladih partizana, mladih partizana.
Koliko je, joj, koliko je na Kozari lista, na Kozari lista,
još je više, joj, još je više mladih komunista, mladih komunista.¹⁹⁴⁾
Trajnu vrijednost imaju one pjesme koje odmjerenim brojem riječi, zgnusnutih u slike i poređenja, bez kicenja, jednostavnim izrazom prenose opšte-

189) Zbornik radova SANU, str. 262.

190) »Ovo kolo prvi put se masovno igralo uz ovaj tekst pjesme februara 1942. na političkom zboru u Skender-Vakufu.«. (Zbornik radova SANU, str. 262.).

191) Mak Dizdar: nav. djelo, str. 62.

192) Zapisano u Tomašić od Jellčić Danice.

193) Dušan Nedeljković: »Prilog proučavanju zakonitosti razvitka našeg narodnog pevanja u periodu narodne revolucije, oslobođilačkog rata I izgradnje socijalističke Jugoslavije«, Zbornik radova Etnološkog Instituta SANU, 3, Str. 77.

194) Ibidem.

narodna mišljenja o događajima i junacima našega oslobodilačkog rata, koje realno i optimistički prikazuju stvarnost, daju viziju novoga života narodnog koji se rađao iz ognja revolucije. U najljepše pjesme idu, neosporno, stihovi o drugu Titu, slavnom ratniku, vođi i komandantu, o legendarnom doktoru Mladenu, proslavljenom šoši i tolikim drugim ličnostima revolucije, a sve su odreda ispjevane s dubokom ljudskom iskrenošću, toplinom i ljubavlju, kakvu samo naš narod iskonski posjeduje:

Evo dobrog primjera:

To je nama naša borba dala,
da imamo Tita za maršala.
Druže Tito, ružice rumena,
sa tobom je zemlja proslavljena.
Druže Tito, jagodo iz rose,
sa tobom se narodi ponose.
Druže Tito, ti narodni sine,
kličemo ti s Kozare planine.^{195'}

Lik komuniste, isto tako, narodni pjesnik je znao da ocrta samo s nekoliko bitnih poteza:

Poznaje se ko je član Partije,
smrt ga gleda, on se na nju smije.^{196'}

I sve je to u ovim najboljim pjesmama saopšteno očaravajućom riječju našega seljaka, govorom radničke klase, koja je revolucijom, sudjelujući u njoj listom, neodoljivo rušila staro, a podizala bolje, humanije društveno uređenje:

Vedro nebo, zora plava,
sad u slavi Mladen spava.^{197'}

Darovit, emotivan i revolucijom nadahnut narodni pjevač-pjesnik umio je da za sve prelive svojih osjećanja, misli i htijenja nađe adekvatan izraz, da tanane treptaje svoga ljudskog bića prelije u stih od svega nekoliko riječi, pa je tako nastajala, i živjela, na Kozari i u drugim krajevima zemlje, »raznolika, uvek originalna, stvaralačka, revolucionarna i bogata svojim sadržajem i oblikom ...« narodna borbeno pjesma.^{198'}

Mnoge te pjesme imaju i danas neprolaznu draž i ljepotu.

Bogato folklorno stvaralaštvo Kozare stalno se razvija, mada je oružani period revolucije davno završen. Sve značajnije društvene transformacije, događaji i ličnosti dalje i bliže prošlosti Kozare bile su predmet narodne poezije. Vjekovima ratnik i borac, Kozarčanin je dao znatan ratni pečat i svojoj pjesmi. Iskonsku sklonost ljudi ovoga kraja pjevanju, kolu i veselju, nije teško shvatiti, jer pjevanje za njih znači življenje. U ratnim prilikama stvaralačko oduševljenje obuzimalo bi obično narodne mase, a osobito darovite pojedince, kojih je Kozara, kao i drugi naši krajevi, imala uvijek dosta. Svaki dobar pjevač u kolu isticao se i svojim stvaralačkim sposobnostima — spjevanjem stihova. U cjelini, ova je poezija nastajala kao najpotpuniji izraz duboke ljudskosti, čojstva i odanosti Kozarčana domovini i slobodi.

Društveni značaj narodne poezije iz ovoga doba nikada ne može biti precijenjen. Ona je dvojako važna: kao poetsko svjedočanstvo o jednom vremenu i kao narodna umjetnost.

Iako je o NOR-u i izgradnji socijalizma narod Kozare ispjevao relativno dosta stihova, još nije u potpunosti opjevana slavna prošlost ovoga kraja. Kao poetska tema, Kozara ostaje i dalje neiscrpna. Ona čeka stvaraoce i nova djela.

195) Salko Nazečić: nav. djelo, str. 82.

196) Sait Orahovac: nav. djelo, str. 187.

197) Salko Nazečić: nav. djelo, str. 40.

198) Dušan Nedeljković: nav. djelo, str. 77.